

สมุดไทย

บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม

สมุดไทย

บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม

คำนำ

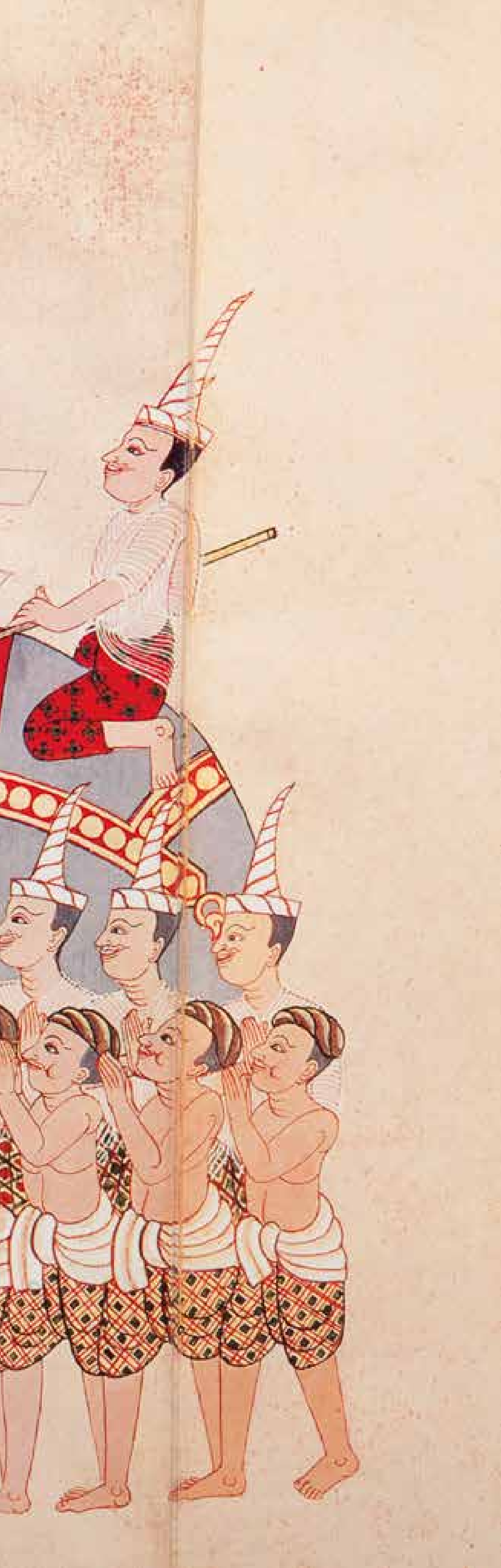
องค์ความรู้มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมแต่โบราณหลากหลายสาขาได้รับการจดบันทึกลงใน “สมุดไทย” หรือ “สมุดข่อย” ถือเป็นสรรพตำราวิทยาการของชนชาติไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาสืบมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับเป็นวิธีหนึ่งที่สามารถถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังได้ สรรพตำราโบราณจำนวนมาก มีภาพประกอบให้เห็นในลักษณะของจิตรกรรมไทยประเพณีที่งดงาม องค์ความรู้ที่อยู่ในสมุดไทยหรือสมุดข่อยมีคุณค่าสำคัญยิ่งต่อวิถีวัฒนธรรมชาวไทยและเป็นฐานความรู้ด้านมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ แต่ปัจจุบันองค์ความรู้ดังกล่าวอยู่ในลักษณะของเอกสารโบราณที่มีการเก็บรักษาไว้ตามพระอารามและส่วนหนึ่งเก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ โดยส่วนมากบันทึกด้วยอักษรและอักขรวิธีโบราณ ทำให้เข้าถึงและเข้าใจได้ยาก จึงขาดการเผยแพร่ไปสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวาง

ด้วยเหตุดังกล่าว กรมส่งเสริมวัฒนธรรม ในฐานะหน่วยงานภาครัฐที่มีอำนาจหน้าที่ในการเผยแพร่ ประชาสัมพันธ์ และถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม เล็งเห็นถึงความสำคัญของการรวบรวมองค์ความรู้ “สมุดไทย” ซึ่งถือเป็นมรดกอันล้ำค่าที่มีการสืบทอดกันมาอย่างยาวนานจนถึงปัจจุบัน จึงดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือ **“สมุดไทย : บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม”** เล่มนี้ขึ้น โดยภายในเล่มจะมีการรวบรวมข้อมูลเนื้อหา ทั้งในส่วนของความเป็นมา ชนิดและขนาดของสมุดไทย การบันทึกสมุดไทย การทำสมุดไทย สมุดภาพจิตรกรรมไทย บันทึกวัฒนธรรมภูมิปัญญาไทย สมุดภาพไตรภูมิ สมุดมาลัย ชาดกและพุทธประวัติ ตำราองค์ความรู้ภูมิปัญญาไทย ตลอดจนภาพแสดงวัฒนธรรมด้านอื่นๆ และวิถีธรรมชาติ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้ดังกล่าวออกไปในวงกว้าง ซึ่งจะช่วยให้สังคมได้ตระหนักถึงองค์ความรู้ที่อยู่ในสมุดไทยหรือสมุดข่อย อันเป็นคุณค่าแห่งมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชาติไทยสืบไป

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม

สมุดภาพตำรากระบวนพยุหยาตรา

สารบัญ

สมุดไทย

บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม

๑ หนึ่งชื่อชนไกลนประนัร   ราชาวชิกชอง
ทำรับแลโฉมจับปรี   นิกวกงาแม่กรี
ปี   กล้องเทินปี   อนึ่งนี้ชื่อชนไกลน ฯ

๑ ช้างหนึ่งมีนามชื่อไชย   ชรีไอขุน
ไพน   ด้าแลชี่อพึงเกาเกิว   หัวเจือนกะ
ชอกนุ่งเมิร   เปื้องท้ายสูงเทิน   แต่เหนกเปียนรังไร

๑ สมุดไทย

ความเป็นมา

“สมุดไทย” คือหนังสือที่มีรูปเล่มแบบไทย ลักษณะเป็นกระดาษพับกลับไปกลับมา รูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตามแนวระนาบ เวลาเปิดต้องเปิดจากด้านล่างขึ้นไปหาด้านบน ต่างกับ “สมุดฝรั่ง” ซึ่งมีรูปแบบและรูปเล่มอย่างหนังสือที่เห็นอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน เปิดจากด้านขวามือไปหาด้านซ้ายมือ สมุดไทยที่ผลิตขึ้นใช้ในภาคกลางของราชอาณาจักรสยามทำขึ้นจากเนื้อเยื่อส่วนเปลือกของต้นข่อย จึงเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “สมุดข่อย” ซึ่ง*พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* (๒๕๑๙ : ๘๗๓) ให้คำจำกัดความของสมุดไทยไว้ว่า *“สมุดที่ทำด้วยกระดาษข่อยพับเป็นชั้นๆ”* รูปลักษณ์ของหนังสือแบบไทยนอกจากสมุดข่อยในวัฒนธรรมภาคกลางของประเทศไทยแล้ว ยังมี “พับสา” ของวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งผลิตจากเนื้อเยื่อส่วนเปลือกของต้นสา

ชาวไทยในวัฒนธรรมภาคกลางน่าจะมีการผลิตสมุดไทยจากกระดาษข่อยเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือนเพื่อจำหน่ายมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังปรากฏใน*คำให้การขุนหลวงหาวัด* กล่าวถึงสถานที่ค้าขายในพระนครศรีอยุธยา ความตอนหนึ่งว่า

> "...บ้านริมวัดโรงฆ้องแถวถนนหน้าบ้านเจ้าพระยาจักรีนั้น พวกหมู่นั้นเปนแม่ค้าซื้อกล้วยดิบมาบ่มและต้มขาย ๑ บ้านเจ็ดตำบลนี้อยู่ในเกาะทุ่งแก้ว บ้านนางเลิ้ง บ้านหอแปลพระราชสาสนนั้นทำกระดาดข่อยและสมุดดำขาวขาย..."

(คำให้การขุนหลวงหาวัด, ๒๕๔๙ : ๑๗๖)

> "...ถนนย่านป่าสมุดแต่วัดพระรามมาจนถึงศาลเจ้าหลักเมือง มาถึงหน้าวัดหลาว วัดป่าฝ้ายมีร้านชำขายสมุดกระดาดขาวดำชื่อตลาดบ้านสมุด..."

(คำให้การขุนหลวงหาวัด, ๒๕๔๙ : ๑๙๕)

เมื่อมองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ อัครราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศสเดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พุทธศักราช ๒๒๓๐ ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม อธิบายการทำกระดาษจากเปลือกต้นข่อยและลักษณะหนังสือของชาวกรุงศรีอยุธยาว่า

> "ชาวสยามทำกระดาษจากผ้าฝ้ายเก่าๆ และยังทำจากเปลือกต้นไม้ชนิดหนึ่งชื่อ ต้นข่อย (Ton côë) อีกด้วย ซึ่งต้องนำมาบดย่อยให้ละเอียดเช่นอย่างย่อยผ้าขี้ริ้วเหมือนกัน แต่กระดาษเหล่านี้มีความหนาบางไม่สม่ำเสมอ ทั้งเนื้อกระดาษและความขาวผ่องก็หย่อนกว่าของเรา ฉะนั้นชาวสยามจึงไม่ใช้หมึกจีน (สีดำ) เขียนบนกระดาษของพวกเขา ส่วนมากมักชุบหมึกให้ดำซึ่งทำให้เนื้อกระดาษแน่นขึ้น แล้วใช้เขียนด้วยดินสอ (สอแปลว่าขาว) ชนิดหนึ่งซึ่งเป็นดินเหนียวปั้นตากแดด หนังสือของพวกเขาไม่มีการเข้าเล่มเย็บสัน หากทำเป็นแผ่นยาวเหยียดไม่ใช้วิธีม้วนเก็บเช่นบรรพบุรุษของเรา หากพับทบไปมาอย่างพับพัดด้ามจิ้ว และทางที่ตีเส้นบรรทัดเขียนตัวอักษรนั้น เป็นไปตามทางยาวของรอยพับหาได้เขียนทางด้านขวางไม่..."

(สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, ๒๕๕๗ : ๕๒ - ๕๓)

สมุดไทยขาวและสมุดไทยดำ

สมุดภาพตำราและหนังสือสวด

เอกสารสมุดไทยใช้บันทึกความรู้สรรพตำราต่างๆ ในสมัยที่ยังไม่มีการพิมพ์ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการพิมพ์หนังสือตามวิธีของชาติตะวันตกเป็นที่แพร่หลายขึ้น สมุดไทยหรือสมุดข่อยแบบโบราณจึงค่อยเสื่อมคลายความนิยมลงโดยลำดับ แต่สรรพวิทยาการนานาสาขาที่บันทึกไว้เป็นหลักฐานในลักษณะของ "เอกสารโบราณ" ยังคงมีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิต สังคม ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย จิตร ภูมิศักดิ์ นักวรรณคดีและอักษรศาสตร์คนสำคัญของชาติกล่าวถึงความสำคัญของสมุดไทยไว้ใน*หนังสือพิมพ์ไทยใหม่* เมื่อวันพุธที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๔๙๗ (อ้างถึงใน จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๒๒) ว่า

> "...จริงอยู่สมัยโบราณเมื่อเราใช้กระดาษข่อยเราเรียกว่า สมุดไทย หรือถ้าเป็นสีดำเราก็เรียกสมุดดำ สีขาวก็เรียกว่า สมุดขาว ครั้นเมื่อกระดาษฝรั่งตกเข้ามาพิมพ์หนังสือเป็นเล่มๆ ขาย เราก็คิดคำเรียกว่าสมุดฝรั่ง บ้าง สมุดพิมพ์ บ้าง แต่มาภายหลัง สมุด ไม่ได้หมายถึงหนังสือที่พิมพ์เป็นเล่มอีกแล้ว แต่แยกไปหมายถึง เล่มกระดาษเปล่าๆ สำหรับเขียน ส่วนที่พิมพ์ตัวหนังสือเป็นเล่มเราเรียกว่า หนังสือ อย่างที่เราใช้อยู่เดี๋ยวนี้"

สมุดไทยดำเส้นหรดาล

สมุดไทยขาวเส้นหมึก

ชนิดและขนาดของสมุดไทย

สมุดไทยที่ทำขึ้นจากกระดาษข่อย จำแนกตามสีของกระดาษเป็น ๒ อย่างคือ สมุดไทยขาวและสมุดไทยดำ กระดาษข่อยที่ยังเป็นแผ่นยังไม่ได้พับเข้าเล่มเป็นสมุดไทยเรียกว่า "กระดาษเพลา" เมื่อพับเข้าเล่มเป็นสมุดไทยแล้วหน้ากระดาษสมุดไม่มีเส้นบรรทัด เมื่อจะเขียนหนังสือต้องใช้แท่งตะกั่วนมเหลาให้แหลม ขีดเส้นบรรทัดตามความยาวของหน้ากระดาษ และเขียนอักษรใต้เส้น จำนวนบรรทัดจึงไม่แน่นอน แล้วแต่ความประสงค์ของผู้เขียน แต่ที่พบเห็นโดยทั่วไปมักเขียนอักษรหน้าละ ๔ บรรทัด พระยากสิการบัญชา (เล็ก บุราวาศ) อธิบายถึงชนิดและขนาดของสมุดไทยไว้ใน*ปาฐกถาเรื่องการทำกระดาษข่อย* (พระยากสิการบัญชา, ๒๔๗๗ : ๒๒ - ๒๓) ไว้ดังนี้

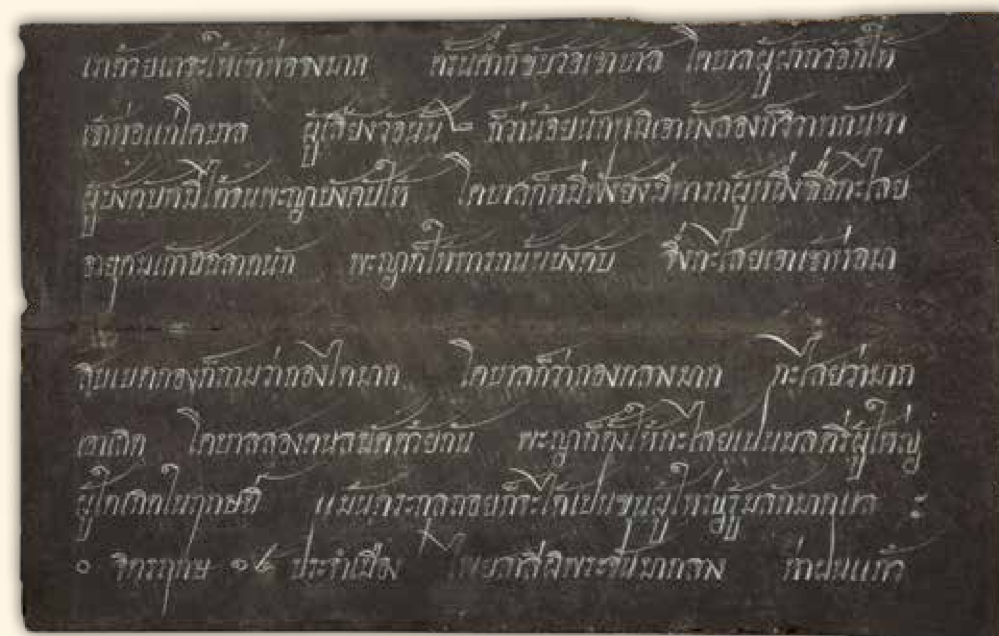
สมุดภาพตำราช้าง แสดงภาพช้างทุรลักษณ์

สมุดไทยดำเส้นหรดาล

“การที่จะทำเป็นเล่มสมุดนั้น เรียกหลายชะนิด ที่เรียกกันว่าสมุด ๕๐ มาลัยตัด สมุด ๔๐ และสมุด ๔๐ ไขหน้า เส้นตอก และสมุด ๓๐ สมุดโหร สมุดคืบ การเข้าเล่มสมุดนี้ ผู้ทำมีแบบทุกชะนิด ที่เรียกสมุด ๕๐, ๔๐, ๓๐ เหล่านี้ คือ สมุด ๕๐ กลีบ ๔๐ กลีบ ๓๐ กลีบ หรือจะเรียกอีกอย่างว่า สมุด ๑๐๐ หน้า ๘๐ หน้า ๖๐ หน้า สมุดโหรคือสมุดที่โหรจดปฏิทิน และสมุดคืบคือสมุด ๑๑ กลีบ แบบสมุดพระมาลัย กว้างราว ๑๓ ๑/๒ เซ็นต์ ยาวราวๆ ๖๕ เซ็นต์ สมุด ๔๐ ไขหน้า เส้นตอก กว้าง ๑๒ ๑/๒ เซ็นต์ ยาว ๓๕ เซ็นต์...”

สมุดไทยดำเส้นดินสอ

สมุดไทยขาวเส้นหมึก นิทานคำกลอน เรื่องกระต่ายขาเปลี้ยกับแพะตาบอด

การจำแนกขนาดของสมุดไทยตามที่พระยากสิการบัญชา (เล็ก บุราวาศ) อธิบายไว้เป็นแบบมาตรฐานของชุมชนที่ผลิตสมุดไทยในอดีต หากจำแนกประเภทตามลักษณะประโยชน์ใช้สอย อาจจำแนกได้ดังนี้

๑. สมุดสวดหรือ**หนังสือสวด** ได้แก่ สมุดพระอภิธรรมและสมุดมาลัย เป็นสมุดไทยขาวขนาดใหญ่ ๕๐ กลีบหรือ ๑๐๐ หน้า ใช้กระดาษข่อย ๘ แผ่นทำเป็นหนึ่งเล่มสมุด สมุดชนิดนี้ใช้บันทึกบทสวดพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์โดยย่อ สำหรับใช้สวดพระอภิธรรม มักเขียนด้วยตัวอักษรขอม ภาษาบาลี มีภาพจิตรกรรมประกอบอย่างงดงาม ส่วนสมุดมาลัยนั้นบันทึกเรื่องพระมาลัยด้วยตัวอักษรขอม ภาษาไทย ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า **ขอมไทย** สมัยโบราณใช้สำหรับให้พระภิกษุหรือคฤหัสถ์สวดในงานมงคล ต่อมาภายหลังจึงใช้สวดในงานศพ สมุดไทยขนาดใหญ่นอกจากสมุดพระอภิธรรมและสมุดมาลัยแล้ว สมัยโบราณยังนิยมใช้บันทึกตำราต่างๆ ที่มีภาพประกอบ เช่น สมุดภาพตำราช้างในรัชกาลที่ ๒ สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา และสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เป็นต้น

๒. สมุด ๔๐ ไขหน้า เส้นตอก คือสมุดไทยขนาดปกติทั่วไป มีทั้งสมุดไทยดำและสมุดไทยขาว ตำรับตำราต่างๆ เช่น ตำราแมว ตำราพิไชยสงคราม จดหมายเหตุ และวรรณคดีต่างๆ มักบันทึกลงในสมุดไทยประเภทนี้ มีหน้าสำหรับบันทึกจำนวน ๘๐ หน้า ใช้กระดาษข่อย ๗ แผ่นทำเป็นหนึ่งเล่มสมุด

๓. สมุด ๔๐ ไม่ไขหน้า เป็นสมุดไทยขนาดพิเศษ ใช้กระดาษข่อย ๕ แผ่นทำเป็นหนึ่งเล่มสมุด แต่พับ ๔๐ กลีบ ขนาดความกว้างยาวเท่ากับสมุด ๔๐ ไขหน้า เส้นตอก

๔. สมุด ๓๐ หรือ**สมุดโหร** เป็นสมุดสำหรับโหรบันทึกปฏิทินแต่ละวันในหนึ่งเดือนจึงทำเป็น ๓๐ กลีบ ขนาดความกว้างความยาวเท่ากับสมุด ๔๐

๕. สมุดคืบหรือ**สมุดพก** เป็นสมุดไทยขนาดเล็กความยาวประมาณ ๑ คืบ กว้างประมาณ ๘ เซนติเมตร บางเล่มเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส

จิตรกรรมในหนังสือสวด สมุดไทยขาว

จิตรกรรมภาพมนุษย์บูชาพระรัตนตรัย ในหนังสือสวด

จิตรกรรมภาพพระพรหม พระอินทร์ บูชาพระรัตนตรัย ในหนังสือสวด

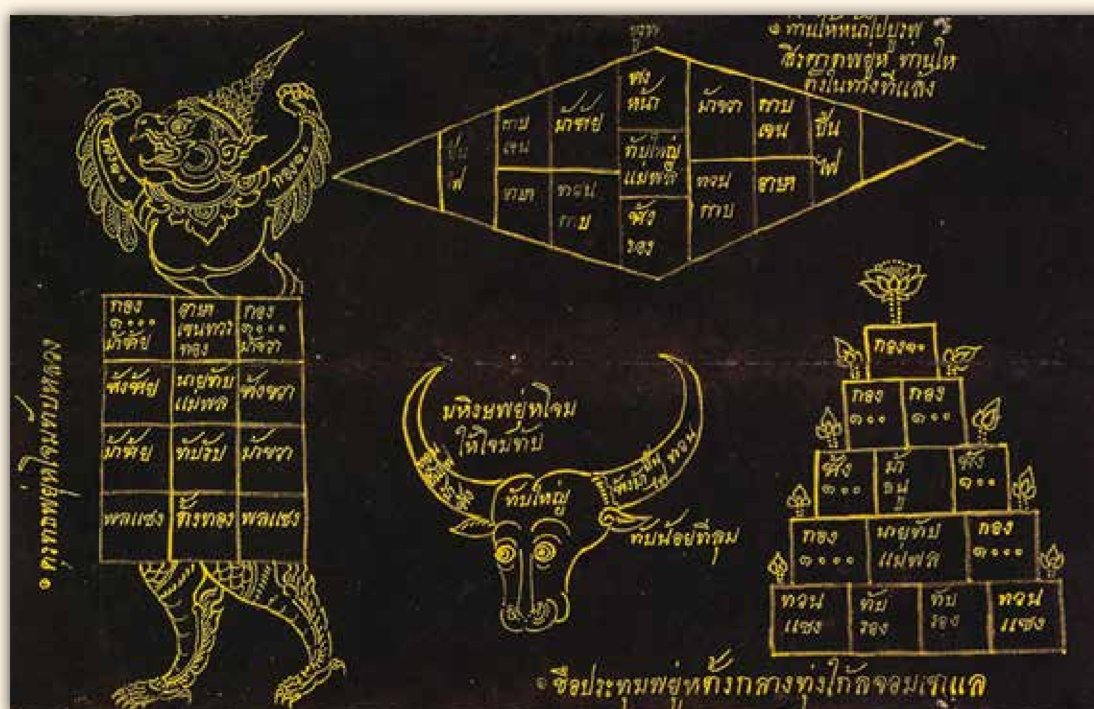
เทพธิดาฟ้อนรำขับร้องถวายพระเจดีย์จุฬามณี จากสมุดมาลัย

มหานครนิพพาน จากสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา

สมุดตำราพิไชยสงคราม อักษรไทยและอักษรพม่า

ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑

พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หนังสือสวด สมุดไทยดำเส้นทอง

การบันทึกสมุดไทย

เนื่องจากสมุดไทยแบ่งออกเป็น ๒ ชนิดคือ สมุดไทยขาวและสมุดไทยดำ การบันทึกตัวอักษรหรือภาพลงบนสมุดไทยแต่ละชนิดจึงต้องใช้วัสดุต่างกัน คือ

- **สมุดไทยขาวเส้นหมึกดำ** เขียนด้วยหมึกจีนหรือเขม่าไฟผสมกับกาวยางไม้ลงบนกระดาษขาวซึ่งส่วนมากเป็นสมุด ๔๐ ไขหน้า สมุดไทยขาวเส้นหมึกปรากฏหลักฐานแพร่กระจายอยู่ตามวัดวาอารามต่างๆ ทั้งในพระนครและหัวเมือง ส่วนมากเนื้อกระดาษข่อยคุณภาพไม่ดี มีทั้งหนังสือประเภทตำรายา เวทมนตร์คาถา วรรณกรรม และแบบเรียน เช่น ประถม ก กา ประถมมาลา เป็นต้น หนังสือสวดสมุดไทยขาวเส้นหมึกยังพบว่ามีเส้นสีแดง เส้นสีเหลือง สอดแทรกเพิ่มเติมอยู่ในเส้นหมึกบางตอนด้วย

- **สมุดไทยขาวเส้นดินสอดำ** เขียนด้วยดินสอดำซึ่งในสมัยโบราณทำมาจากผงขี้เถ้าแกลบบดอัดเป็นแท่ง เนื่องจากวัสดุที่ใช้ไม่คงทน ทำให้สมุดไทยขาวที่บันทึกด้วยดินสอดำชำรุดลบเลือนในเวลาอันรวดเร็ว จึงได้รับความนิยมน้อย

- **สมุดไทยดำเส้นทอง** เป็นการบันทึกตัวอักษรลงในสมุดไทยดำที่ประณีตงดงามด้วยการใช้กาวที่ได้จากยางไม้เขียนตัวอักษรลงบนสมุดแล้วปิดทับด้วยทองคำเปลว ทำให้เส้นสายลวดลายเป็นสีทองอร่าม เช่น ต้นฉบับสมุดไทยบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งอาลักษณ์ในแผ่นดินกรุงธนบุรีเป็นผู้ชุบเมื่อพุทธศักราช ๒๓๒๓

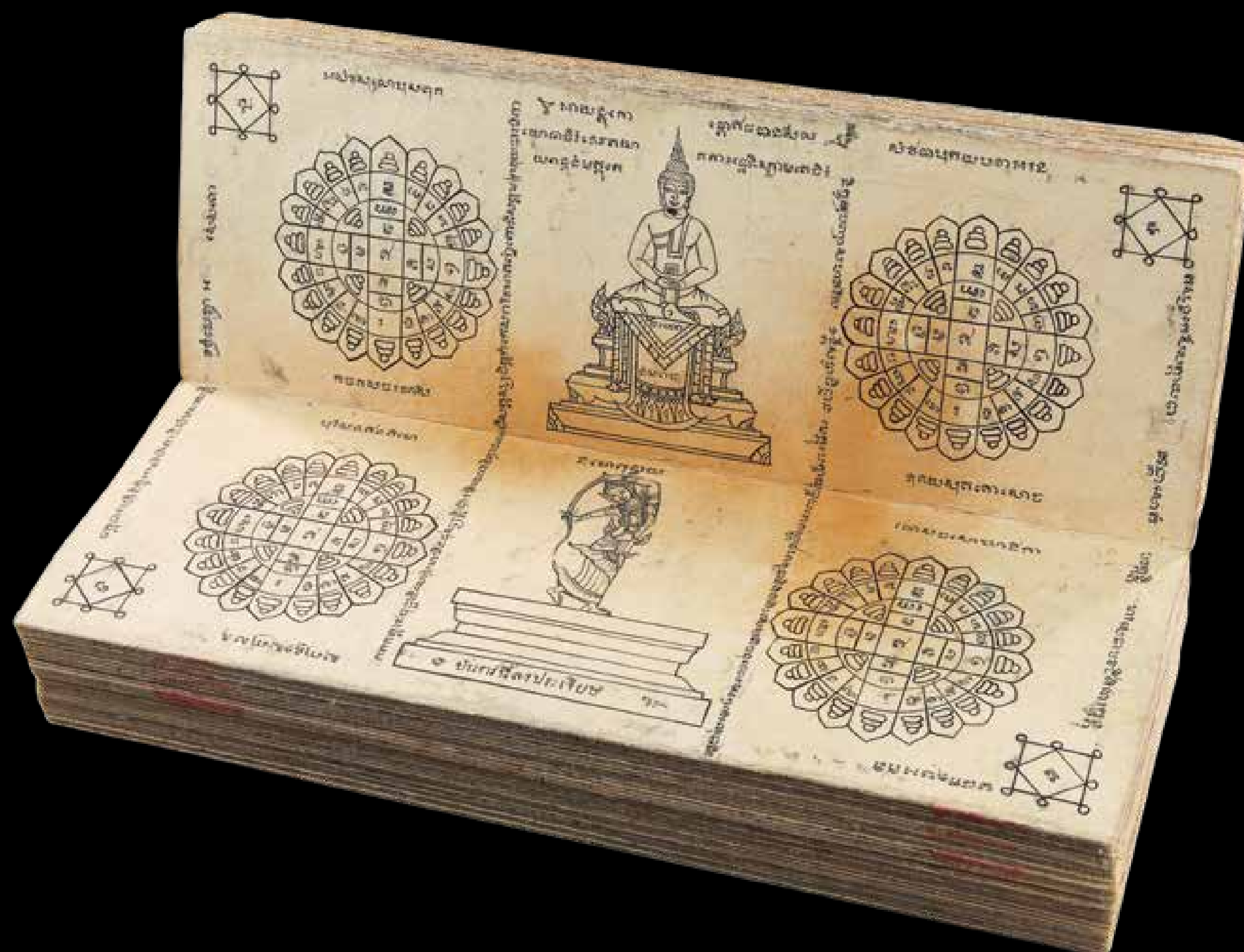
- **สมุดไทยดำเส้นมุก** เป็นการใช้ผงเปลือกหอยมุกบดละเอียด ผสมกับรงเขียนตัวอักษรเป็นเส้นมุกแวววาว แล้วปิดทองคำเปลวทับ เช่น บางส่วนของต้นฉบับสมุดไทยหนังสือจินดามณี

- **สมุดไทยดำเส้นหรดาล** หรดาลเป็นวัตถุธาตุชนิดหนึ่ง มีสีเหลืองสด บางชนิดอมแดง ต้องนำมาบดให้ละเอียดตามกรรมวิธี แล้วผสมกับกาวยางมะขวิด นำไปเขียนตัวอักษรลงในสมุดไทยดำ เอกสารสมุดไทยของราชสำนักกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ที่อาลักษณ์เป็นผู้ชุบ ส่วนมากเป็นสมุดไทยดำเส้นหรดาล

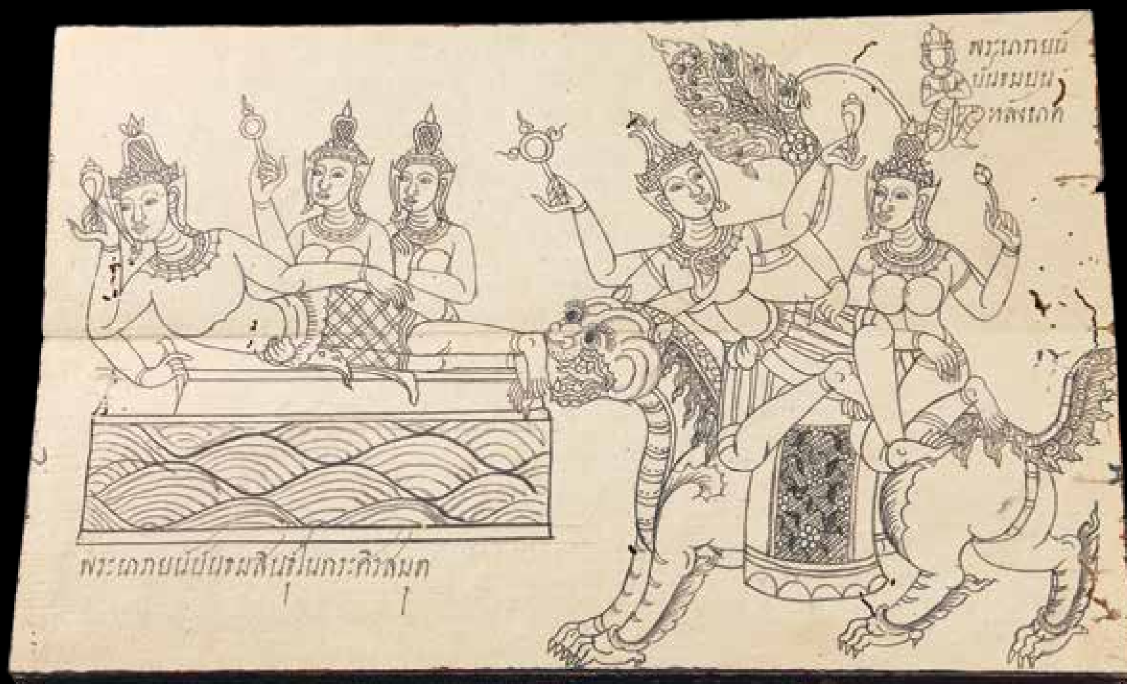
- **สมุดไทยดำเส้นรง** รงเป็นยางไม้ชนิดหนึ่ง มีสีเหลืองอมเขียว นำมาบดละเอียดผสมกาวยางมะขวิด

- **สมุดไทยดำเส้นดินสอ** ดินสอ หมายถึงดินขาว วัสดุที่นำมาทำเป็นดินสอสำหรับเขียนลงในสมุดไทยดำมีหลายชนิด เช่น ดินสอพอง ดินสอแก้ว และดินสอศิลาซึ่งเป็นศิลาเนื้ออ่อนชนิดหนึ่ง ตัวอักษรมีลักษณะคล้ายฝุ่นสีขาวหรือขาวอมเหลือง

กฎหมายตรา ๓ ดวง ครั้งรัชกาลที่ ๑ ประทับตราพระราชสีห์ ตราพระคชสีห์และตราบัวแก้ว สมุดไทยขาวเส้นหมึก

ตำราเลขยันต์
สมุดไทยขาวเส้นหมึก

ตำราเทวรูป แสดงภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ สมุดไทยขาวเส้นหมึก

ตำราแมว สมุดไทยขาวเส้นหมึก

นกพิราบจากตำรานกเขา สมุดไทยขาวเส้นหมึก

สมุดภาพแสดงสระทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์

๒ การทำสมุดไทย

กระดาษที่ใช้ทำสมุดไทยคือกระดาษข่อยซึ่งได้มาจากเปลือกของต้นข่อย การทำกระดาษข่อยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นผลิตผลจากอุตสาหกรรมในครัวเรือน ทำกันตลอดย่านคลองบางซ่อน *"...ผู้ทำกระดาษข่อยมั่งมีกันมาก มีบ่าวไพร่ข้าทาษชายหญิงเพื่อช่วยทำกระดาษ ในตอนเช้ามืดเสียงทุบข่อยหูแทบดับ เพราะการทำกระดาษข่อยเขาต้องทุบข่อยตอนเช้ามืดก่อนสว่าง..."* (พระยากสิการบัญชา, ๒๔๗๗ : ๗ - ๘)

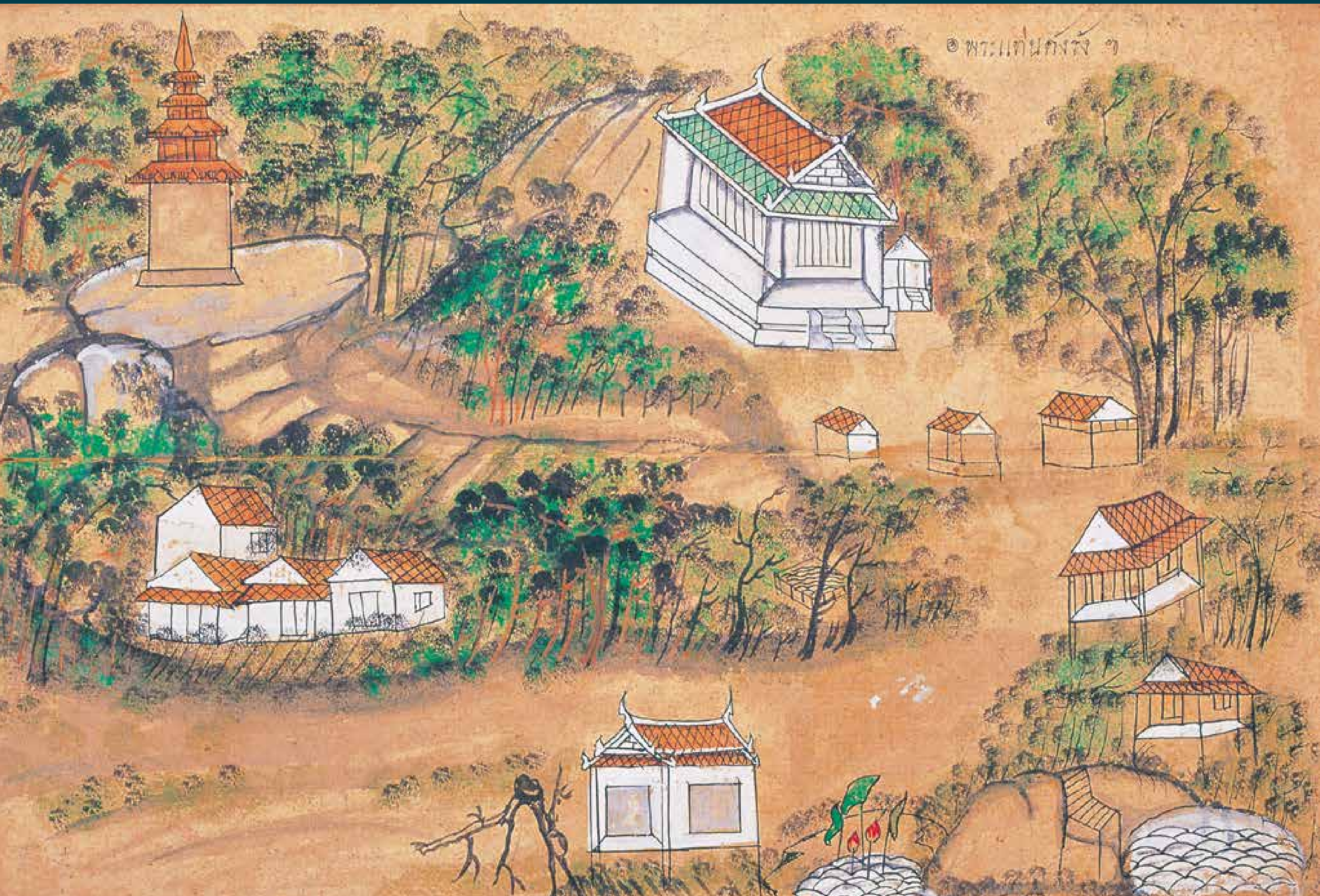
ต้นข่อยที่นำมาทำกระดาษนั้นมาจากอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจังหวัดสิงห์บุรี ชาวบ้านตัดต้นข่อยแล้วนำมาลนไฟจนเปลือกสุกดีแล้ว ลอกเปลือกออกนำไปตากแดดจนแห้ง จึงมัดรวมกันแล้วส่งมาขายให้ผู้ทำกระดาษที่บางซ่อน

การทำกระดาษ

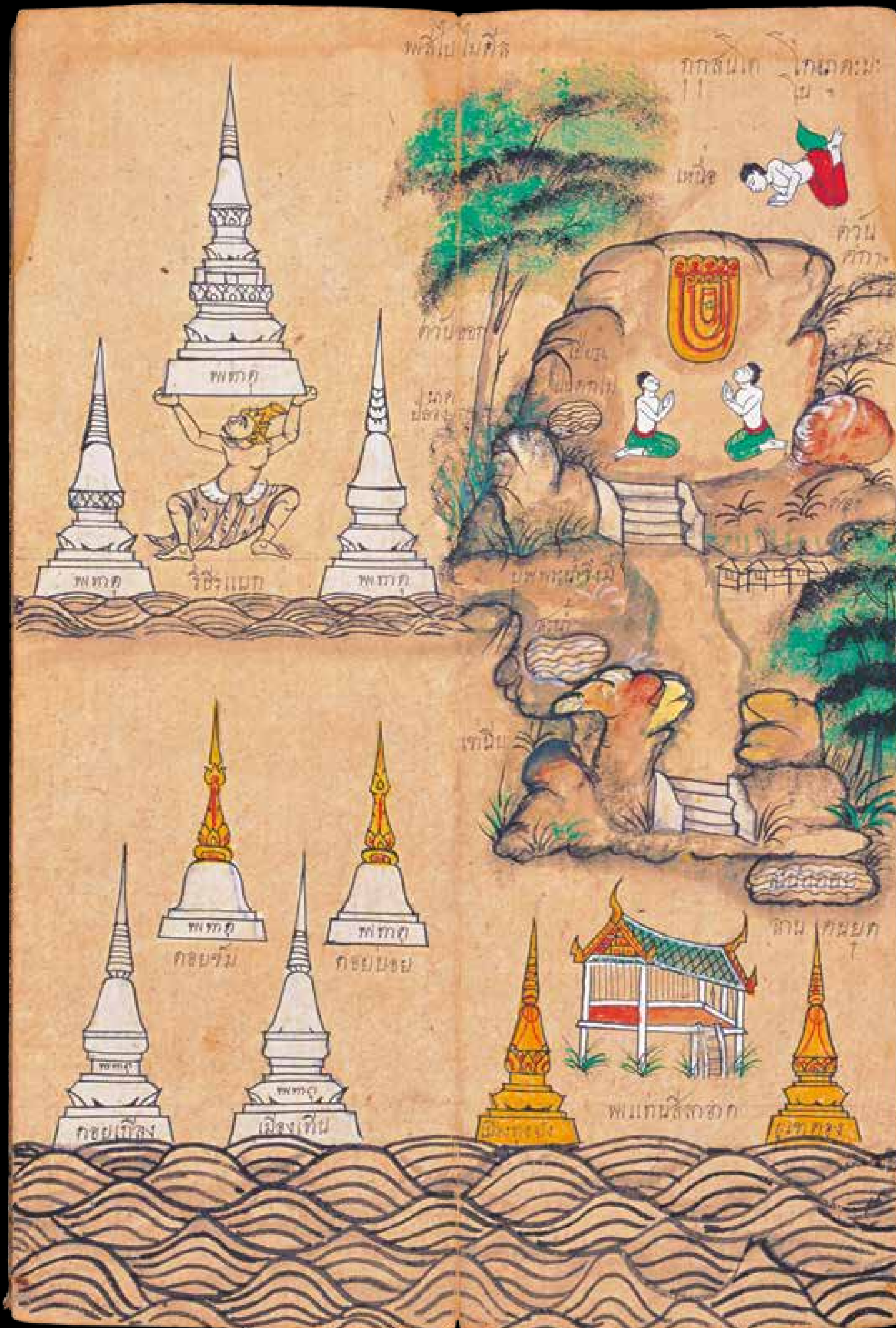
ขั้นตอนแรกของการทำกระดาษคือ นำมัดเปลือกข่อยแช่ลงในคลองที่น้ำไหลถ่ายเทได้ ทิ้งไว้ประมาณ ๓ - ๔ คืน ล้างผิวเปลือกให้สะอาดจึงเก็บขึ้นเพื่อ “เสียดข่อย” คือฉีกให้เป็นเส้นฝอยเล็กๆ แยกออกเป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนที่เยื่อขาวสะอาดเพื่อทำสมุดขาว และส่วนผิวเปลือกนอกกับเยื่อที่ไม่ขาวสะอาดสำหรับทำสมุดดำ ใช้ปูนขาวผสมน้ำคลุกเคล้าข่อยที่เสียดแล้วจนทั่ว ปกคลุมมิดชิดไม่ให้ต้องแดดต้องลม หมักไว้ ๒ คืน เรียกว่า “หมักข่อย” จึงนำไปนึ่งในรอ สานด้วยไม้ไผ่ อัดจนแน่นเหนือกระทะใบบัวประมาณ ๒๔ ชั่วโมง เมื่อสุกสม่ำเสมอดีแล้วนำไปอัดแช่ในโอ่งด้วยน้ำปูนขาวซึ่งมีคุณสมบัติเป็นด่าง เพื่อย่อยสลายให้เปลือกข่อยนั้นอ่อนยุ่ย จึงล้างออกจนหมดปูนขาว แล้วนำข่อยเข้าที่ “ทับข่อย” ซึ่งอุปกรณ์เป็นไม้กระดาน ๒ แผ่น แผ่นล่างเจาะรู ใส่เปลือกข่อยไว้ตรงกลาง วางแผ่นกระดานด้านบนแล้วให้คนขึ้นไปนั่งทับบีบให้สะเด็ดน้ำ จากนั้นจึง “ทุบข่อย” คือทุบให้แหลกด้วยค้อนไม้บนเขียงหรือกระดานทุบข่อย ผู้ทำถือค้อนคนละ ๒ ค้อน ทุบข่อยจนละเอียดจนครบ ๓ ตลบ เติมน้ำสะอาดลงบนข่อยให้เปียก แล้วทุบด้วยค้อนมือเดียวไปอีก ๖ - ๗ ตลบ เรียกว่า “สบข่อย” จึงปั้นเป็นก้อนเท่าๆ กันใส่ไว้ในตุ่มดินหรือตุ่มสามโคก

การหล่อกระดาษ

เตรียมข่อยที่ปั้นเป็นก้อนนั้นใส่ลงในพะแนงแม่พิมพ์ต่อไป พะแนงเป็นกรอบไม้สี่เหลี่ยม ขนาดกว้างยาวตามแผ่นกระดาษที่ต้องการ มีหลายชนิด เช่น พะแนงพระมาลัย พะแนงสมุดธรรมดา ฯลฯ ด้านหลังของพะแนงบุด้วยผ้าขาวบาง เรียกว่า ผ้ามุ้งพะแนง ย้อมให้แข็งด้วยยางมะพลับ พะแนงเป็นตัวกำหนดความกว้างยาวของกระดาษแต่ละแผ่น พะแนงพระมาลัยยาว ๒.๓๐ เมตร กว้าง ๑ เมตร พะแนงสมุดธรรมดายาว ๒.๓๐ เมตร กว้าง ๕๗ เซนติเมตร พะแนงกระดาษเพลายาว ๑.๗๗ เมตร กว้าง ๕๗ เซนติเมตร นำพะแนงวางลงในบ่อหรือคลองที่น้ำนิ่ง สะอาด นำก้อนข่อยที่สบดีแล้วใส่ลงในครุไม้ไผ่ คลุกเคล้าให้เหลวเสมอกันแล้วเทลงในพะแนงหรือแบบพิมพ์ ส่ายบนน้ำให้ข่อยกระจายทั่ว ยกขึ้นพ้นน้ำวางตะแคง คลึงรีดด้วยไม้ซางจนน้ำแห้ง นำไปตากแดดให้แห้ง และคอยกลับด้านล่างขึ้นด้านบน ครั้นแห้งสนิทแล้วจึงลอกกระดาษออกจากพะแนง

สมุดภาพแสดงปูชนียสถานสำคัญ

ภาพแสดงปูชนียสถานสำคัญ จากสมุดภาพไตรภูมิ

การลบสมุด

การลบสมุดขาว กระดาษข่อยที่นำออกจากพะแนงยังไม่สามารถนำมาทำเป็นเล่มสมุดไทยได้เพราะเนื้อกระดาษยังไม่แน่น หากนำไปเขียนหรือบันทึกตัวอักษร กระดาษจะซึมแตกพร่า ต้องนำมา “ลบ” ประคบด้วยแป้งเปียก ซึ่งทำจากแป้งข้าวเจ้ากวนให้สุกแล้วผสมน้ำปูนขาวเล็กน้อย วางกระดาษลงบนกระดานสำหรับลบ เอาแป้งลบทำเป็นลูกประคบลบจนทั่วทั้ง ๒ ด้าน แล้วขัดด้วยหินแก้วก้อนกลมรูปไข่ถูไปมาให้เนื้อกระดาษแน่นทั่วแผ่น

การลบสมุดดำ คือการประคบด้วยแป้งข้าวเจ้าเช่นเดียวกับการลบสมุดขาว แต่เปลี่ยนจากน้ำปูนขาวเป็นถ่านไม้โสน ถ่านกาบหมากหรือกาบมะพร้าวบดละเอียดกวนผสมกับแป้งให้เป็นสีดำ แล้วนำไปประคบกระดาษด้านละ ๒ ครั้ง ขัดด้วยหินแก้ว แล้วใช้แป้งประคบทาให้สม่ำเสมออีกครั้ง

การทำเล่ม

การทำเล่มสมุดไทยแบบต่างๆ ทั้งสมุดมาลัย สมุดแบบธรรมดา และสมุดคืบ ฯลฯ ต้องหักแผ่นกระดาษพับไปพับมา การพับต้องใช้อุปกรณ์ที่เรียกว่า “มีดหักสมุด” กรีดให้เป็นรอยนำตามขนาด แล้วหักกระดาษพับเป็นกลีบๆ เมื่อสุดกระดาษแต่ละแผ่นก็ต่อเชื่อมกันด้วยแป้งเปียก ปกสมุดทั้งด้านหน้าและด้านหลังทำคิ้วเป็นกรอบสี่เหลี่ยมโดยรอบ ปกสมุดอย่างดีทั้งสมุดไทยขาวและสมุดไทยดำมักลงรักน้ำเกลี้ยงเพื่อความแข็งแรงและสวยงาม

เรื่องราวที่บันทึกลงในสมุดข่อยเป็นวิถีวัฒนธรรมของชนชาติไทยที่ตั้งถิ่นฐานเป็นปึกแผ่นมั่นคงอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและภูมิภาคตอนกลางของประเทศ ตำราและสรรพวิทยาการต่างๆ ทั้งพระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ ตำนาน กฎหมาย โหราศาสตร์ ตำรายาพระพุทธศาสนา และวรรณคดี ฯลฯ สิ่งเหล่านี้คือเอกลักษณ์ของชาติที่แสดงถึงความเป็นเอกราชทางวัฒนธรรม

สมุดภาพตำรากระบวนพยุหยาตราเพชรพวง คัดลอกจากจิตรกรรมฝาผนังวัดยม พระนครศรีอยุธยา

บริวารพระศรีอาริยเทพบุตรไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณี จากสมุดมาลัย

๓ สมุดภาพจิตรกรรมไทย

วัฒนธรรมการจดบันทึกของคนไทยในอดีตก่อนที่จะมีการพิมพ์หนังสือที่ปรากฏหลักฐานจำนวนมากคือการจารลงบนใบลานและการเขียนหรือชุบลงบนสมุดไทย ซึ่งมีทั้งเรื่องราวทางศาสนาและตำรับตำราต่างๆ เรื่องราวที่บันทึกลงในใบลานมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ส่วนตำรับตำราต่างๆ นิยมบันทึกลงในรูปของสมุดไทยมากกว่าคัมภีร์ใบลาน เนื่องจากตำรับตำราต่างๆ มักต้องมีตัวอย่างประกอบให้ชัดเจนด้วยการวาดเส้นระบายสี ต้องใช้พื้นที่ จึงต้องบันทึกลงในสมุดไทย เช่น ตำราพรหมชาติ ตำราแมว ตำราม้า ตำราช้าง ตำราพิไชยสงคราม เป็นต้น

สมุดไทยที่บันทึกตำราดังกล่าว หากเป็นสมุดไทยดำ ซึ่งทำขึ้นจากกระดาษข่อยสีดำ ภาพประกอบจะเป็นเพียงการวาดเส้น ไม่มีการระบายสี เช่น ตำราเทวรูป ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ลายเส้นต้นแบบกลบทต่างๆ ในหนังสือแบบเรียนไทยจินดามณี สมุดภาพร่างจิตรกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เป็นต้น ส่วนสมุดไทยขาว ซึ่งทำจากกระดาษข่อยสีขาว เหมาะสำหรับตำรับตำราที่มีภาพประกอบทั้งการวาดเส้นและระบายสี เช่น สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี สมุดภาพตำรารำและสมุดภาพตำราภาพจับ ครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นต้น สมุดภาพเหล่านี้มักมีคำอธิบายประกอบเขียนด้วยเส้นหมึกดำเป็นระยะๆ

อนึ่ง หนังสือสวดซึ่งเป็นสมุดไทยขาว เช่น สมุดพระอภิธรรม สมุดสวดสรรเสริญพระพุทธคุณ มักมีภาพจิตรกรรมคั่นเป็นช่วงๆ เช่น ภาพเทพชุมนุม ภาพสัตว์หิมพานต์ ภาพดอกไม้ ภาพจากเรื่องทศชาติ และภาพจากวรรณคดี ฯลฯ หากเป็นสมุดมาลัยก็จะปรากฏจิตรกรรมจากเรื่องพระมาลัยประกอบเป็นช่วงๆ เช่นกัน ซึ่งจิตรกรรมในหนังสือสวดมักวางภาพไว้ด้านขวาและด้านซ้ายหน้าสมุด เขียนข้อความหรือตัวบทด้วยอักษรขอมไว้ตรงกลางระหว่างภาพด้านขวาและด้านซ้าย

สีที่ใช้ในจิตรกรรมไทยโบราณได้จากวัสดุธรรมชาติ กล่าวคือ สีแดงได้จากชาดหรือดินแดง สีเหลืองได้จากหรดาลหรือดินเหลือง สีดำได้จากเขม่าไฟหรือผงถ่าน ต่อมามีการนำเข้าสีจากจีนและประเทศตะวันตกทำให้มีสีใช้มากขึ้น

การวาดเส้นระบายสีจิตรกรรมในสมุดภาพหนังสือสวดแต่ละเล่มจะนำมาจากเรื่องราวที่มีอยู่ในตำราและคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งจิตรกรจะคัดเลือกตอนที่แสดงลักษณะเด่นของเรื่อง เพื่อให้สามารถสื่อสารได้ว่า ภาพดังกล่าวมาจากเรื่องใด ตอนใด ภาพในหนังสือสวดเหล่านี้มักไม่มีคำอธิบายภาพประกอบ ผู้ที่จะอ่านภาพได้เข้าใจจึงต้องมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเนื้อหาสำคัญของเรื่องนั้นๆ จิตรกรรมไทยในสมุดภาพดังกล่าวเป็นเสมือนบันทึกวัฒนธรรมของชาติในแต่ละยุคสมัย ทั้งการแต่งกาย ทรงผม และสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ทั้งนี้สมุดภาพบางเล่มอาจบอกผู้สร้างและศักราช เดือนปีที่สร้างไว้ด้วย เช่น สมุดภาพวัดหัวกระบือ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร มีข้อความระบุศักราชที่สร้างไว้ว่า

> “ข้าพเจ้านายบุญคง ได้สร้างพระพุทธคุณคัมภี ๑ พระวิในคัมภี ๑ พระสูตรคัมภี ๑ จบพระไตรปิดกแลพระฆธรรมนี้ ขอจงเปนเหตุเปนปัดใจแก่นิภาร แก่บิดามารดาข้าพเจ้าเทิด ถ้าพระสงฆผู้ใดๆ อ่านสวดพระสธรรมทั้งมวรในนี้ขอเดชผลอานิสงอุปถำคั้มชูบิดามารดาข้าพเจ้าให้พ้นจากทุกได้เสวยสุกในมนุดสมบัดสวรรคสมบัดตราบเท้านิริยภารเปนที่สุดในสาศนาพระฆรีอาริยเมตไตรย พระพุทธศักราชได้ ๒๒๘๖ พระวสา เสดสังขยาได้ ๑๐ เดือน วันพระฤาหัด เดือนสี่ เพงสิบห้าค่ำ จุลศักราช ๑๑๐๕ ปีกุน เบญสก”

(คัดลอกจากอักษรไทยย่อ สมุดภาพวัดหัวกระบือ)

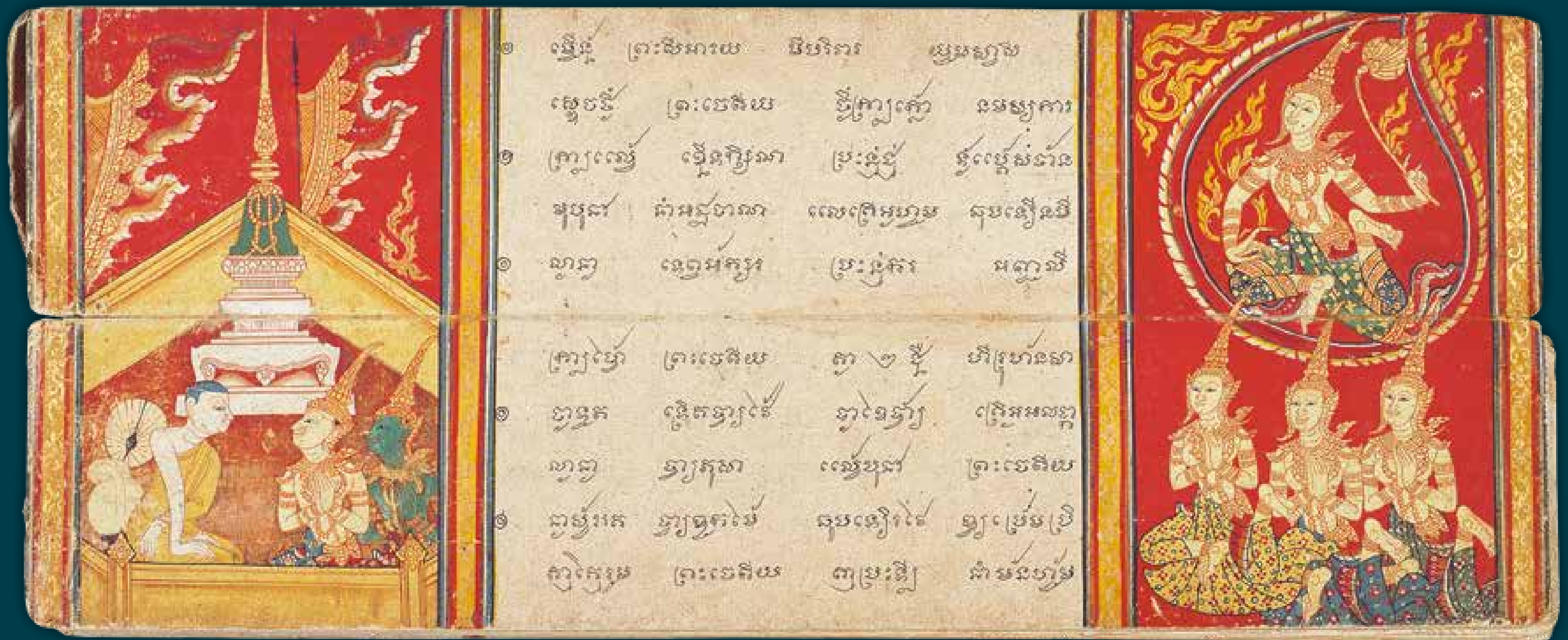
ข้อความในหน้าต้นของสมุดภาพวัดหัวกระบือระบุว่า นายบุญคง เป็นผู้สร้างคัมภีร์สมุดภาพดังกล่าว เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พุทธศักราช ๒๒๘๖ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แห่งกรุงศรีอยุธยา การวาดเส้นและการใช้สีของจิตรกรแต่ละสกุลช่างมีลักษณะแตกต่างกัน ดังนั้นการระบุวันเดือนปีที่ปรากฏในสมุดภาพแต่ละเล่มจึงมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาเปรียบเทียบและสันนิษฐานอายุของสมุดภาพเล่มอื่นๆ ที่มิได้ระบุอายุวันเดือนปี แต่มีลักษณะเฉพาะของยุคสมัยร่วมกันทั้งเทคนิคการวาดเส้นระบายสีและการเขียนตัวอักษร

อนึ่ง การเขียนตัวอักษรทั้งอักษรไทยและอักษรขอมในแต่ละสมัยมีลักษณะเด่นที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน เช่น รูปแบบของอักษร “ไทยย่อ” และ “ขอมย่อ” นิยมใช้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ไม่เป็นที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังนั้นเมื่อพบเอกสารสมุดไทยที่บันทึกด้วยอักษร “ไทยย่อ” จึงอาจสันนิษฐานในเบื้องต้นได้ว่า สมุดไทยเล่มนั้นมีอายุเก่าถึงสมัยอยุธยา

สมุดไทยและสมุดภาพที่เป็นฉบับหลวงหรือสมุดไทยของราชสำนัก ผู้เขียนหรือผู้ชุบเป็นข้าราชการในสังกัดกรมพระอาลักษณ์ซึ่งคัดเลือกจากผู้มีความรู้ด้านอักษรศาสตร์และมีลายมืองดงามตามพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ดังนั้นลายมือของอาลักษณ์ผู้บันทึกหนังสือหลวงในแต่ละแผ่นดินจึงมีลักษณะเด่น ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเรื่องนั้นเขียนขึ้นในรัชกาลใด

พระอินทร์ พระพรหม บูชาพระรัตนตรัย จากหนังสือสวดสมัยอยุธยา

พระศรีอาริยเทพบุตรไหว้พระเจดีย์จุฬามณี จากสมุดมาลัย

ตำราแม่ซื้อ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เรื่องราวในสมุดภาพจิตรกรรมไทย

ภาพจิตรกรรมที่เขียนในสมุดไทยเป็นจิตรกรรมแบบไทยประเพณี คือสร้างสรรค์ขึ้นตามขนบของศิลปกรรมไทย ประกอบด้วยภาพ**ลวดลาย** เช่น ลายกนก ลายก้านต่อดอก ลายแก้วชิงดวง **มนุษย์** เช่น ชาย หญิง ในอิริยาบถต่างๆ เป็นต้นว่า เหาะ นั่งเมือง ดีใจ เสียใจ **อมนุษย์** เช่น ยักษ์ พญาวานร กินนร กินรี สัตว์หิมพานต์ เป็นต้น **สัตว์** หมายถึงสัตว์ที่มีตัวตนอยู่จริง เช่น ช้าง ม้า โค เป็นต้น

การวาดภาพศิลปะไทยประเพณีทั้ง ๔ หมวดนี้ ในตำราช่างเขียนโบราณเรียกว่า "กระหนก นารี กระบี่ คช" ซึ่งทุกหมวดมีข้อกำหนดหรือระเบียบแบบแผน เช่น การเขียนภาพมนุษย์ในอิริยาบถต่างๆ ต้องสอดคล้องกับ "นาฏลักษณ์" หรือท่วงท่าการแสดงอารมณ์ของนาฏศิลป์ เช่น ท่าแผลงศรของตัวละครที่ปรากฏในจิตรกรรมไทย ซึ่งจิตรกรมักจัดวางให้อยู่ในกิริยาอาการเดียวกัน ดังนั้นภาพพระรามแผลงศรในเรื่องรามเกียรติ์ กับพระเจ้าปิลยักข์แผลงศรในสุวรรณสามชาดกจึงมีท่วงท่าเหมือนกัน ท่านั่งเมืองของทศกัณฐ์ในเรื่องรามเกียรติ์เหมือนกับท่านั่งเมืองของพระเจ้าเนมิราชในมหาเนมิราชชาดก ภาพช้างปัจจัยนาคในมหาเวสสันดรชาดกมีท่วงท่าเหมือนกับช้างนาฬาคิรีในคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ปราสาทราชวังในเรื่องไตรภูมิมีลักษณะเหมือนปราสาทราชวังในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น

เรื่องราวที่นำมาเขียนในสมุดภาพอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ลักษณะ ดังนี้

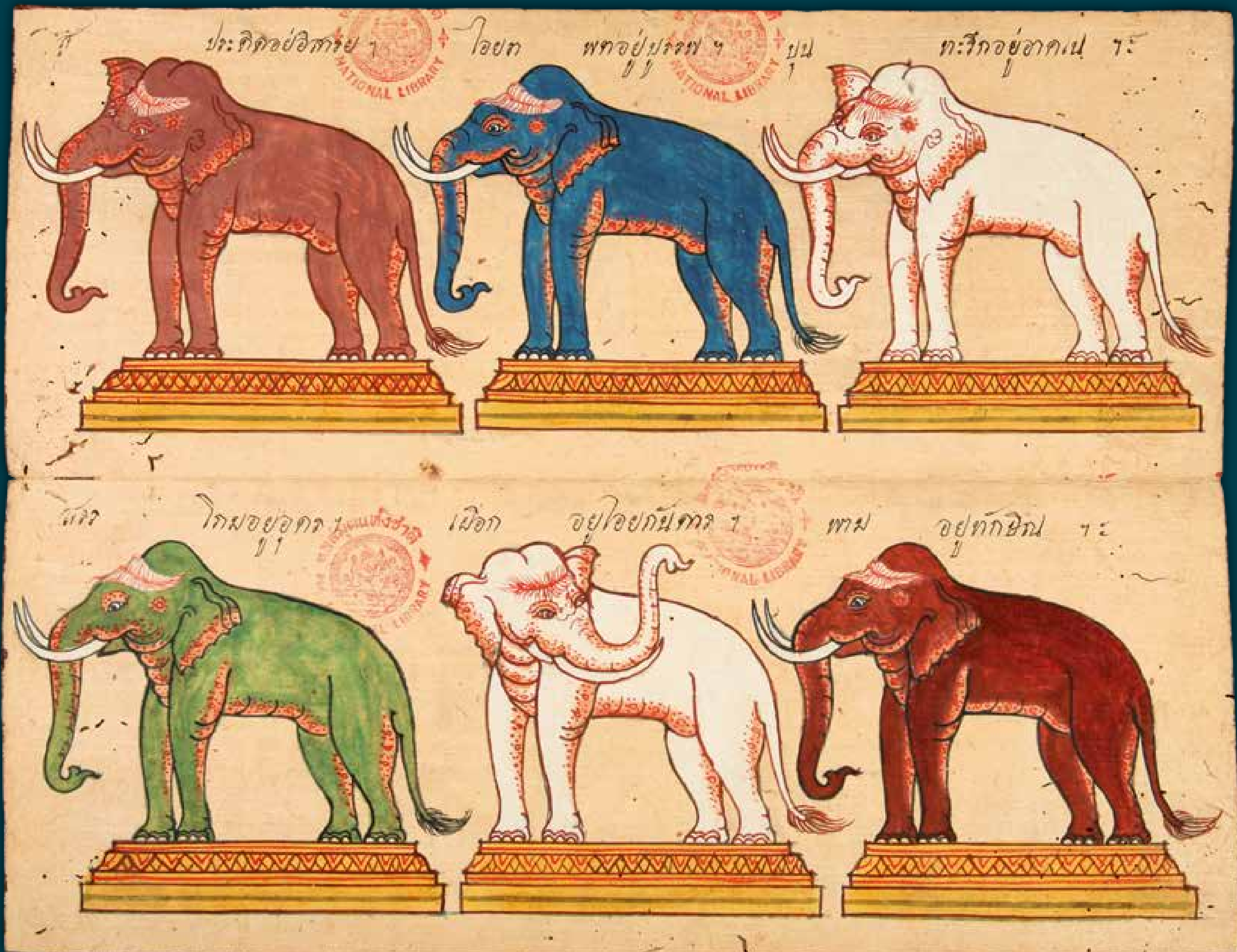
๑. ภาพอธิบายเรื่อง เป็นภาพที่เขียนขึ้นเพื่ออธิบายหรือขยายความเนื้อหาหรือตำราเฉพาะด้าน เช่น ตำราช้าง ตำราม้า ตำราแมว ตำราแม่ซื้อ สมุดภาพไตรภูมิ ตำราพรหมชาติ ภาพในตำราดังกล่าวเขียนขึ้นเพื่ออธิบายความ เช่น

ตำราช้าง จะวาดเส้นระบายสีเป็นรูปช้างที่มีรูปทรงใกล้เคียงกัน ต่างกันแต่สีกายและลักษณะพิเศษเฉพาะที่มีในช้างแต่ละชนิด

ตำราแม่ซื้อ วาดเส้นเป็นรูปแม่ซื้อซึ่งมีหน้าเป็นสัตว์และสีกายต่างกันตามวัน

สมุดภาพไตรภูมิ ระบายสีวาดเส้นเป็นรูปภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ประกอบคำอธิบายสั้นๆ

สมุดภาพจิตรกรรมไทยที่ปรากฏแพร่หลายมากที่สุดคือ **สมุดมาลัย** ซึ่งเป็นหนังสือสำหรับสวดพระมาลัย เป็นสมุดไทยขาวขนาดใหญ่ เขียนบทประพันธ์ “กลอนสวด” เรื่องพระมาลัยด้วยตัวอักษรขอมภาษาไทย มีภาพเรื่องราวของพระมาลัยสอดคล้องกับเนื้อหาในกลอนสวด คั่นเป็นระยะๆ เช่น ภาพชายเข็ญใจถวายดอกบัว ๘ ดอกแก่พระมาลัย ภาพพระมาลัยนมัสการพระจุฬามณีเจดีย์ ภาพพระมาลัยสนทนากับพระอินทร์และพระศรีอาริย์เทพบุตร เป็นต้น

สมุดภาพตำราช้าง แสดงภาพช้างศุภลักษณ์

สมุดภาพตำราช้าง แสดงภาพมาตังคกรีเทพ หรือ เทวดา ๒๖ องค์ที่รักษาช้างสำคัญ

๒. ภาพคั่นที่ไม่เกี่ยวกับเนื้อหา เนื้อหาของสมุดไทยลักษณะนี้มักเป็นหนังสือสวด เช่น สมุดพระอภิธรรมย่อ สมุดปาฏิโมกข์ ภาพประกอบมักนำมาจากวรรณคดีพระพุทธศาสนา เช่น **ภาพเทพชุมนุม** มักเขียนเป็นภาพเทวดา นางฟ้า หรือบุคคล ในอิริยาบถพนมมือฟังธรรม ภาพลักษณะนี้มีที่มาจากคัมภีร์ปฐมสมโพธิ เป็นเรื่องพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ **ภาพเรื่องทศชาติหรือพระเจ้าสิบชาติ** เป็นการนำตอนสำคัญจากมหานิบาตชาดกทั้ง ๑๐ ชาติ คือ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตชาดก จันทกุมารชาดก นารทชาดก วิธุรชาดก และเวสสันดรชาดก โดยนำมาเขียนเป็นจิตรกรรมเรื่องละ ๑ - ๒ ภาพ **ภาพเรื่องมหาชาติหรือมหาเวสสันดรชาดก** เป็นการนำตอนสำคัญจากมหาเวสสันดรชาดกทั้ง ๑๓ กัณฑ์ คือ ทศพร หิมพานต์ ทานกัณฑ์ วนประเวศ ชูชก จุลพน มหาพน กุมาร มัทรี สักกบรรพ มหาราช ฉกษัตริย์ และนครกัณฑ์ **ภาพภิกษุปลงอสุภกัมมัฏฐาน** เป็นภาพภิกษุพิจารณาอสุภหรือซากศพ ๑๐ ประเภท เช่น สมุดไทยหนังสือสวดพระอภิธรรมย่อ วัดปากคลอง จังหวัดเพชรบุรี

เทพยดาประชุมไหว้พระเจดีย์จุฬามณี จากสมุดมาลัย

ภาพคั่นที่ไม่เกี่ยวกับเนื้อหาของสมุดไทยประเภทหนังสือสวด นอกจากนำเรื่องราวจากวรรณคดีพระพุทธศาสนามาเขียนแล้ว ยังพบว่ามีการนำนิทานพื้นบ้านมาเขียนเป็นจิตรกรรมอีกด้วย เช่น หนังสือสวดสมัยอยุธยาของวัดสุวรรณภูมิ จังหวัดสุพรรณบุรี นำเรื่อง “โสวัต” ซึ่งเป็นนิทานพื้นบ้านมาเขียนเป็นภาพคั่นด้วย นอกจากนี้ยังมีภาพคั่นรูปต้นไม้ ดอกไม้ ธรรมชาติ ชีวิตสัตว์ ตามจินตนาการของจิตรกร เช่น สมุดไทยหนังสือสวดพระอภิธรรมย่อ ฉบับวัดลาด จังหวัดเพชรบุรี

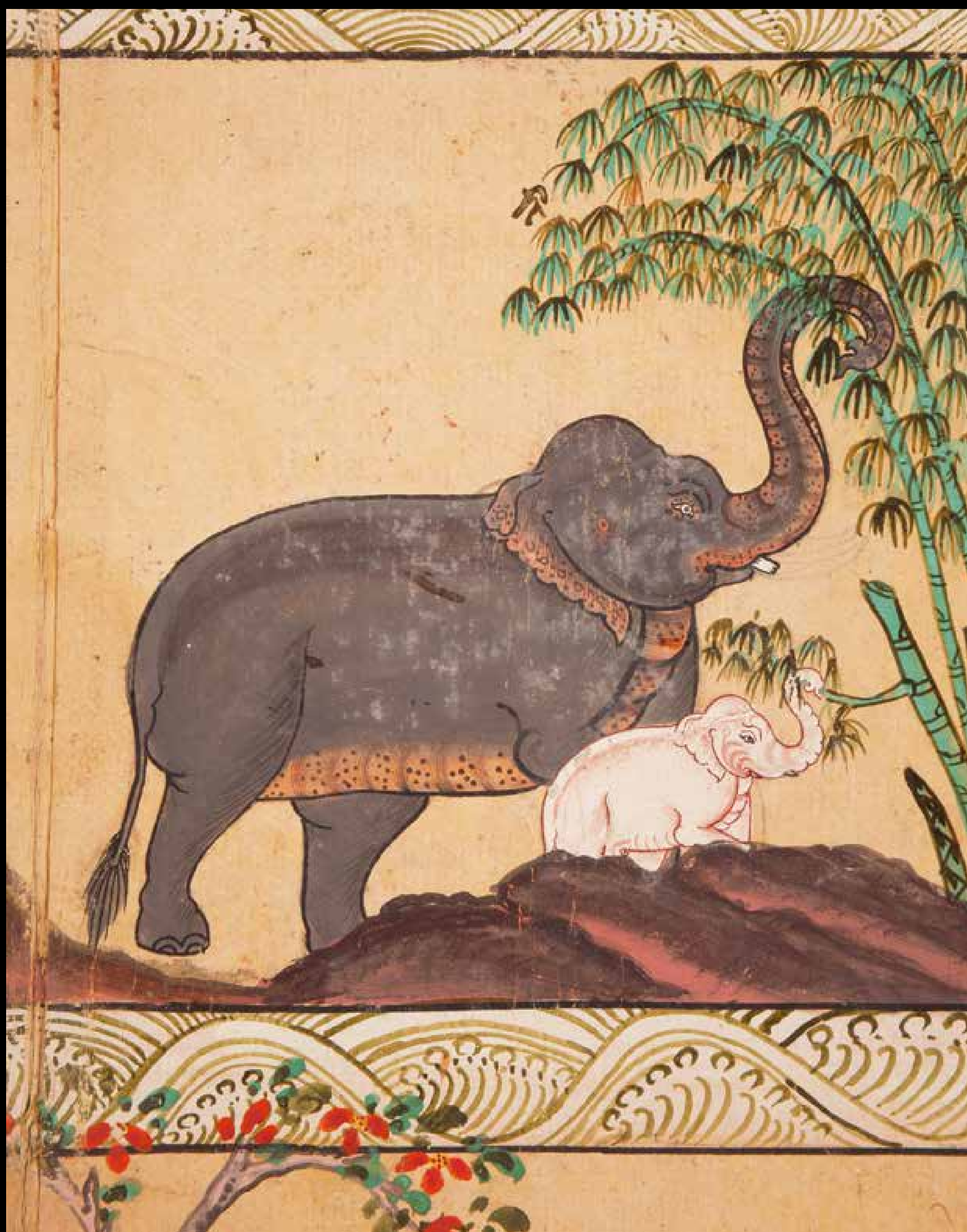

เนื่องจากสมุดไทยมีขนาดจำกัดทำให้พื้นที่เขียนภาพจิตรกรรมจำกัดตามขนาดของหน้าสมุด จิตรกรหรือศิลปินจึงต้องใช้ความสามารถในการจัดองค์ประกอบให้เหมาะสมกับหน้ากระดาษ เรื่องราวและสิ่งที่สอดแทรกอยู่ในสมุดภาพจิตรกรรมไทยล้วนเป็นภาพสะท้อนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในอดีตที่อนุชนไทยควรต้องรู้และศึกษา เพื่อความเข้าใจในวิถีแห่งบรรพชน

สัตว์หิมพานต์ จากหนังสือสวดสมัยอยุธยา

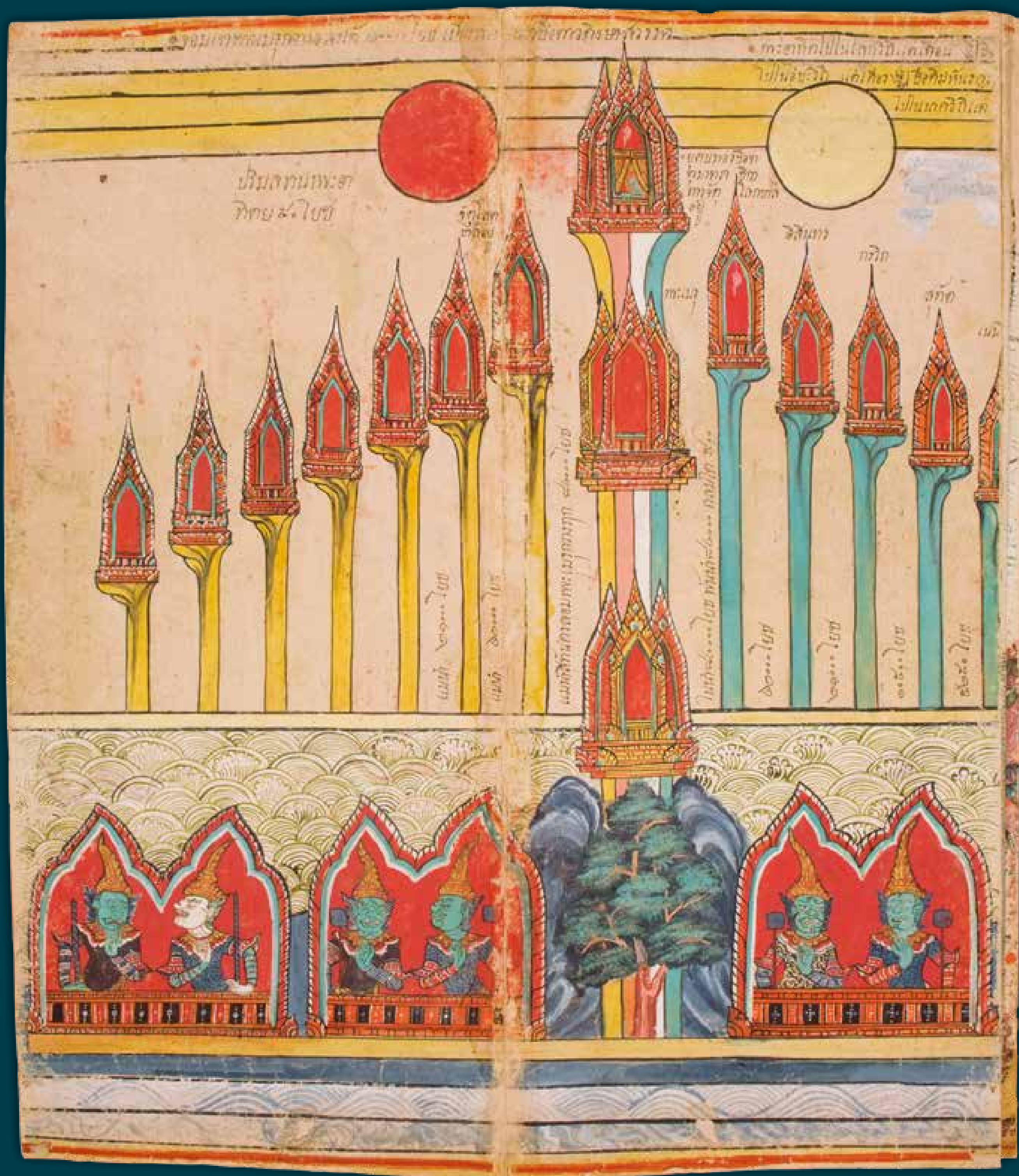
เรื่องราวที่บันทึกเป็นภาพในสมุดภาพจิตรกรรมไทยที่ปรากฏในลักษณะ “ภาพอธิบายเรื่อง” นอกจากตำราเฉพาะด้านแล้ว มักเป็นภาพที่นำมาจากเรื่องราวหรือวรรณคดีพระพุทธศาสนาแบบเดียวกับจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถหรือพระวิหารตั้งแต่สมัยอยุธยาสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ ภาพตามคติไตรภูมิ ภาพจากชาดกและพุทธประวัติ ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้พุทธศาสนิกชนไทยมีความศรัทธาเลื่อมใสมาแต่โบราณ คติความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทยสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ช้างแม่ลูก จากหนังสือสวดสมัยรัตนโกสินทร์

สัตว์หิมพานต์ จากหนังสือสวดสมัยอยุธยา

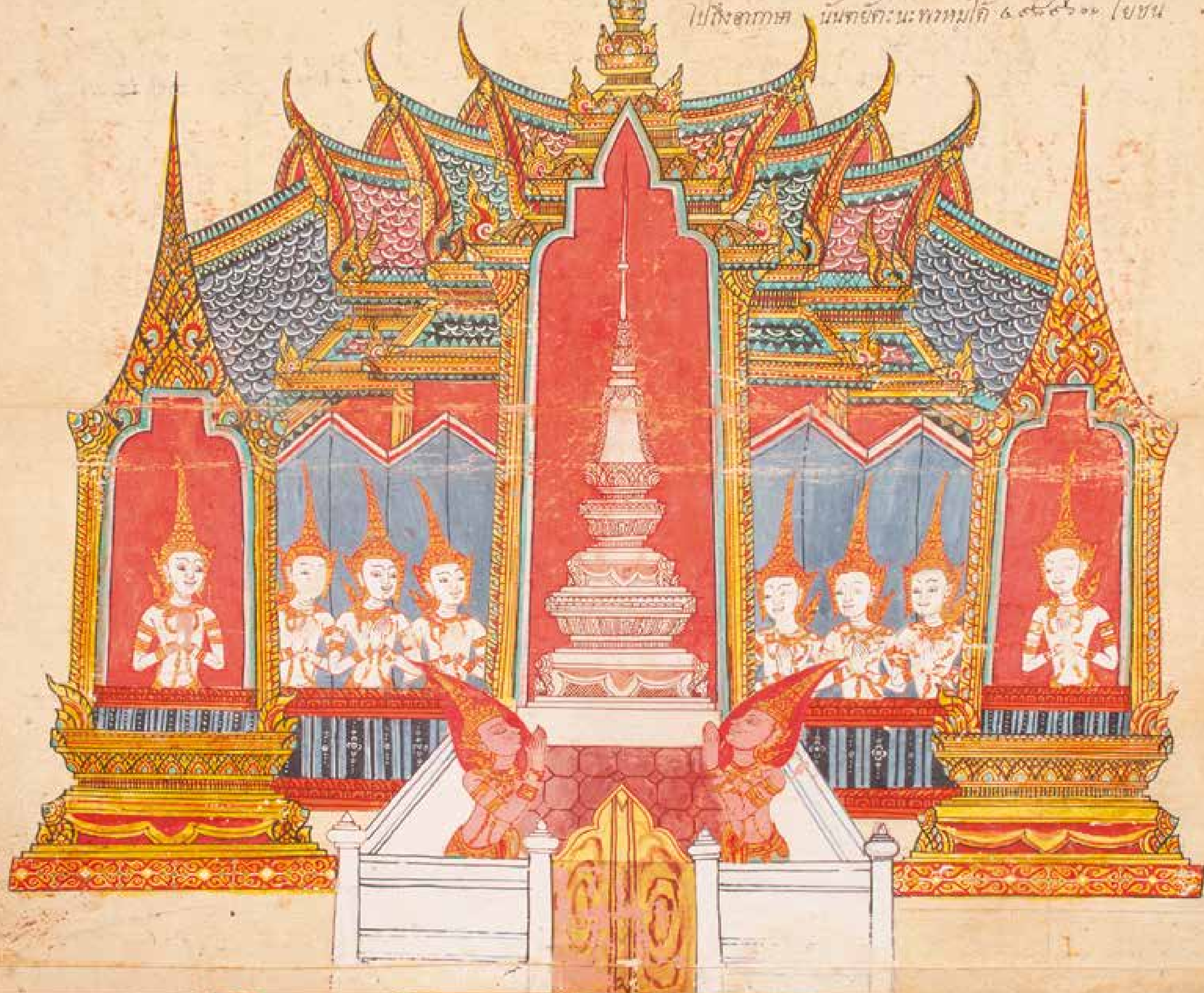
เขาพระสุเมรุ จากสมุดภาพไตรภูมิ

สมุดภาพไตรภูมิ

ไตรภูมิหมายถึงภูมิทั้ง ๓ ที่สัตว์โลกทั้งหลายจะต้องเวียนว่ายตายเกิดตามหลักไตรลักษณ์ของพระพุทธศาสนาคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตราบใดที่ยังไม่บรรลุนิพพาน สมุดภาพไตรภูมิจึงมักเริ่มต้นด้วยภูมิแห่งโลกุตตรธรรมของพระอริยบุคคล ซึ่งลำดับขั้นสูงสุดของโลกุตตรธรรมอันเป็นธรรมที่เหนือโลกคือนิพพาน จากนั้นจึงอธิบายถึง “ไตรภูมิ” อันเป็นภูมิของสัตว์โลกที่ยังไม่บรรลุนิพพานเรียงตามลำดับจากสูงสุดไปหาต่ำสุดคือ อรูปภูมิ รูปภูมิ และกามภูมิ ผู้ที่จะไปเกิดในแต่ละภูมิเป็นไปตามผลของกรรมดีและกรรมชั่วที่ตนได้กระทำไว้ การอธิบายที่ตั้งตลอดจนความเป็นอยู่ในภูมิต่างๆ เป็นความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา ซึ่งความเชื่อดังกล่าวเข้ามาสู่สังคมไทยพร้อมกับพระพุทธศาสนา

มหานครนิพพาน จากสมุดภาพไตรภูมิ

ทุศะเจดีย์ประดิษฐานบนพรหมโลก จากสมุดภาพไตรภูมิ

พระอริยบุคคลทั้ง ๘ เหล่า จากสมุดภาพไตรภูมิ

คัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับจักรวาลวิทยามีอยู่หลายเรื่อง เช่น โลกสัณฐาน โลกุปปัตติ โลกทีปกสาร และจักรวาฬทีปนี เป็นต้น คัมภีร์ดังกล่าวแต่งเป็นภาษาบาลี ส่วนคัมภีร์ไตรภูมิที่เรียบเรียงเป็นภาษาไทยเล่มแรกคือ *เตภูมิกถา*หรือ*ไตรภูมิพระร่วง* ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท กษัตริย์นักปราชญ์แห่งราชวงศ์พระร่วง ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของราชอาณาจักรสยาม

อมรโคยานทวีปและชมพูทวีป จากสมุดภาพไตรภูมิ

นาคพิภพ มีท้าวธตรฐ และท้าววิรูปักษ์เป็นประธาน

กำเนิดสายน้ำจากปากสัตว์ทั้ง ๔ คือ ราชสีห์ โค ม้า และช้าง จากสมุดภาพไตรภูมิ

พระอาทิตย์พระจันทร์ จากสมุดภาพไตรภูมิ

*เตภูมิกถา*หรือ*ไตรภูมิพระร่วง*นี้น่าจะเป็นองค์ความรู้ด้านจักรวาลวิทยาของพุทธศาสนิกชนไทยสืบมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่อย่างไรก็ตามยังพบว่าสมัยกรุงศรีอยุธยาก็มีคัมภีร์ไตรภูมิเกิดขึ้นด้วย ดังปรากฏหลักฐานสมุดไทยเรื่อง*ไตรภูมิ พระมาไลย* ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรูปแบบตัวอักษรและอักขรวิธีแล้ว สันนิษฐานว่าสมุดไทยดังกล่าวเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พุทธศักราช ๒๑๙๙ - ๒๒๓๑) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เนื้อหาในไตรภูมิสมัยอยุธยาฉบับนี้ มีรายละเอียดที่แตกต่างจากไตรภูมิพระร่วงหลายประเด็น เช่น กำเนิดโลก มีการนำความเชื่อทางคติพราหมณ์มาปะปนไว้ด้วย ทำให้เนื้อหาของไตรภูมิทางพระพุทธศาสนามีความลักลั่นคลาดเคลื่อน

ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เป็นแม่กองตรวจสอบชำระคัมภีร์ไตรภูมิ สำเร็จเป็นไตรภูมิที่มีเนื้อหาละเอียดลออพิสดารที่สุดคือ ไตรโลกยวินิจฉยกถา หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ซึ่งเนื้อหาในไตรภูมิฉบับนี้ใกล้เคียงกับเตภูมิกถาของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท ทั้งประกอบด้วยการอ้างอิงที่มาจากคัมภีร์ต่างๆ โดยละเอียด

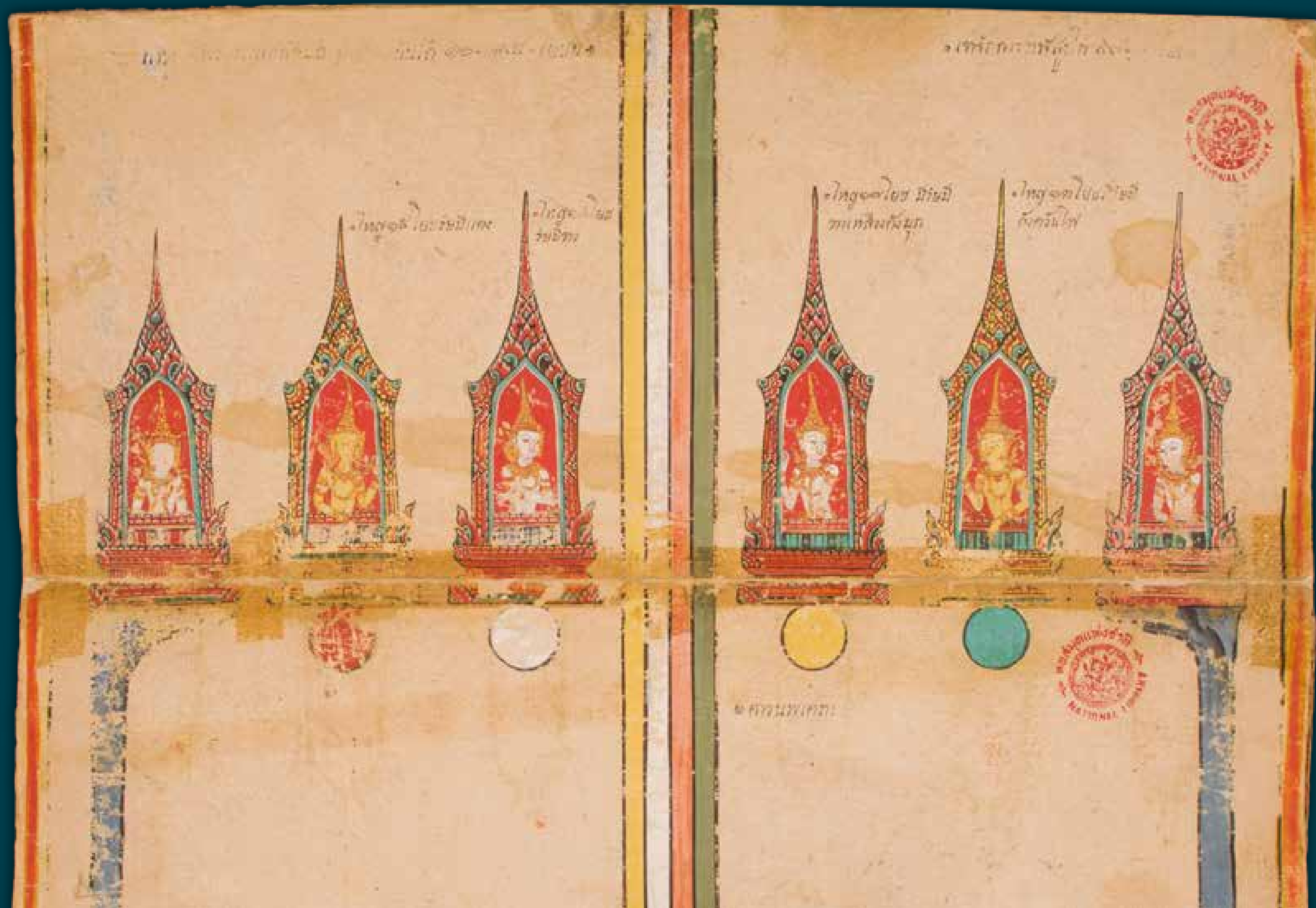
ความหมายของไตรภูมิ

เตภูมิกถา แปลว่า เรื่องราวของภูมิทั้ง ๓ อันเป็นที่เกิดของสัตว์โลก ซึ่งได้แก่ อรูปภูมิ ๔ รูปภูมิ ๑๖ และกามภูมิ ๑๑ รวมเป็น ๓๑ ภูมิย่อย ดังนี้

อรูปภูมิ ๔ คือภูมิของพรหมที่ไม่มีรูป ไม่มีตัวตน ดำรงอยู่เฉพาะสภาวจิต ในสมุดภาพจิตรกรรมมักเขียนเป็นรูปเปลวไฟประดิษฐาน อยู่ท่ามกลางวิมาน ได้แก่

๑. อากาสานัญจายตนพรหม
๒. วิญญานัญจายตนพรหม
๓. อากิญจัญญายตนพรหม
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนพรหม

เทวดาและดวงดาวนพเคราะห์ จากสมุดภาพไตรภูมิ

สุทธาวาสพรหม จากสมุดภาพไตรภูมิ

โสฬสพรหม จากสมุดภาพไตรภูมิ

๏ พรหมชั้นนี้ ชื่อมหาพรหมอายุยืนกัลปหนึ่ง ฯ

๏ พรหม ๓ ชั้นนี้ ชื่อปรถมฌาณภูมิภูมเดียวกันแล ฯ

๏ พรหมชั้นนี้ ชื่อพรหมปา
ริสัคค กัลบนึ่งกะทำ
เปน ๓ ส่วนเอาส่วนนึ่ง
เปนอายุ ๑ อยะแคประระ
นิมิตขึ้นมาถึงพรหมปถมพน
ภูมได้ ๑๙๓๖๐๐๐ โยชน ฯ

๏ พรหมชั้นนี้ ชื่อ
พรหมปะโรหิตอายุ
ยืนได้กึ่งกลับแล ฯะ๛

๏ โยคาวะจรได้ปถมฌาณเกิดในภูมินี้แล ฯ

โสฬสพรหม จากสมุดภาพไตรภูมิ

รูปภูมิ ๑๖ เป็นภูมิของพรหมที่มีรูปหรือมีตัวตน มีสภาวจิตดำรงอยู่ในฌานขั้นต่างๆ ไม่ข้องแวะกับเบญจกามคุณ ปราศจากรัก โลภ โกรธ หลง เรียกว่า**โสฬสพรหม** ได้แก่

ปฐมฌานภูมิ
- ๑. ปาริสัชชาพรหม หรือพรหมปาริสัช ผู้อุบัติในพรหมชั้นนี้คือบุคคลที่บรรลุปฐมฌานขั้นสามัญ เป็นบริวารของท้าวมหาพรหม
- ๒. ปโรหิตาพรหม ผู้อุบัติบรรลุปฐมฌานขั้นกลาง เป็นปโรหิตของท้าวมหาพรหม
- ๓. มหาพรหม ผู้อุบัติบรรลุปฐมฌานขั้นประณีต เป็นประธานของพรหมชั้นปฐมฌานภูมิ

ทุติยฌานภูมิ
- ๔. ปริตตาภาพรหม ผู้อุบัติคือบุคคลที่บรรลุทุติยฌานขั้นสามัญ มีรัศมีสว่างโดยรอบ
- ๕. อัปปมาณาภาพรหม ผู้อุบัติบรรลุทุติยฌานขั้นกลาง มีรัศมีรุ่งเรืองประมาณมิได้
- ๖. อาภัสสราพรหม ผู้อุบัติบรรลุทุติยฌานขั้นประณีต เป็นประธานของพรหมชั้นทุติยฌานภูมิ

ตติยฌานภูมิ
- ๗. ปริตตสุภาพรหม ผู้อุบัติบรรลุตติยฌานขั้นสามัญ
- ๘. อัปปมาณสุภาพรหม ผู้อุบัติบรรลุตติยฌานขั้นกลาง
- ๙. สุภกิณหกาพรหม ผู้อุบัติบรรลุตติยฌานขั้นประณีต เป็นประธานของพรหมชั้นตติยฌานภูมิ

จตุตถฌานภูมิ
- ๑๐. เวหัปผลาพรหม ผู้อุบัติบรรลุจตุตถฌานขั้นต้นและขั้นกลาง
- ๑๑. อสัญญีสัตตาพรหม ผู้อุบัติบรรลุจตุตถฌานขั้นสูงสุด มีสภาวะนิ่งอยู่ในอิริยาบถเดียว เรียกว่า พรหมลูกฟัก

สุทธาวาสภูมิ
- ๑๒. อวิหาสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอริยบุคคลที่เป็นพระอนาคามี เจริญในศรัทธา (สัทธินทรีย์)
- ๑๓. อตัปปาสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอริยบุคคลที่เป็นพระอนาคามี เจริญในวิริยะ (วิริยินทรีย์)
- ๑๔. สุทัสสาสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอริยบุคคลที่เป็นพระอนาคามี เจริญในสติ (สตินทรีย์)
- ๑๕. สุทัสสีสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอริยบุคคลที่เป็นพระอนาคามี เจริญในสมาธิ (สมาธินทรีย์)
- ๑๖. อกนิฏฐสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอนาคามี เจริญในปัญญา (ปัญญินทรีย์)

กามภูมิ ๑๑ เป็นภูมิของสัตว์โลกที่ยังข้องแวะอยู่ในเบญจกามคุณ ๕ ประการ คือ รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส ใน ๑๑ ภูมิย่อยนี้แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ “สุคติภูมิ ๗” (ภูมิที่ไปดี) และ “ทุคติภูมิ” หรือ “อบายภูมิ ๔” (ภูมิที่ไปเลว) ดังนี้

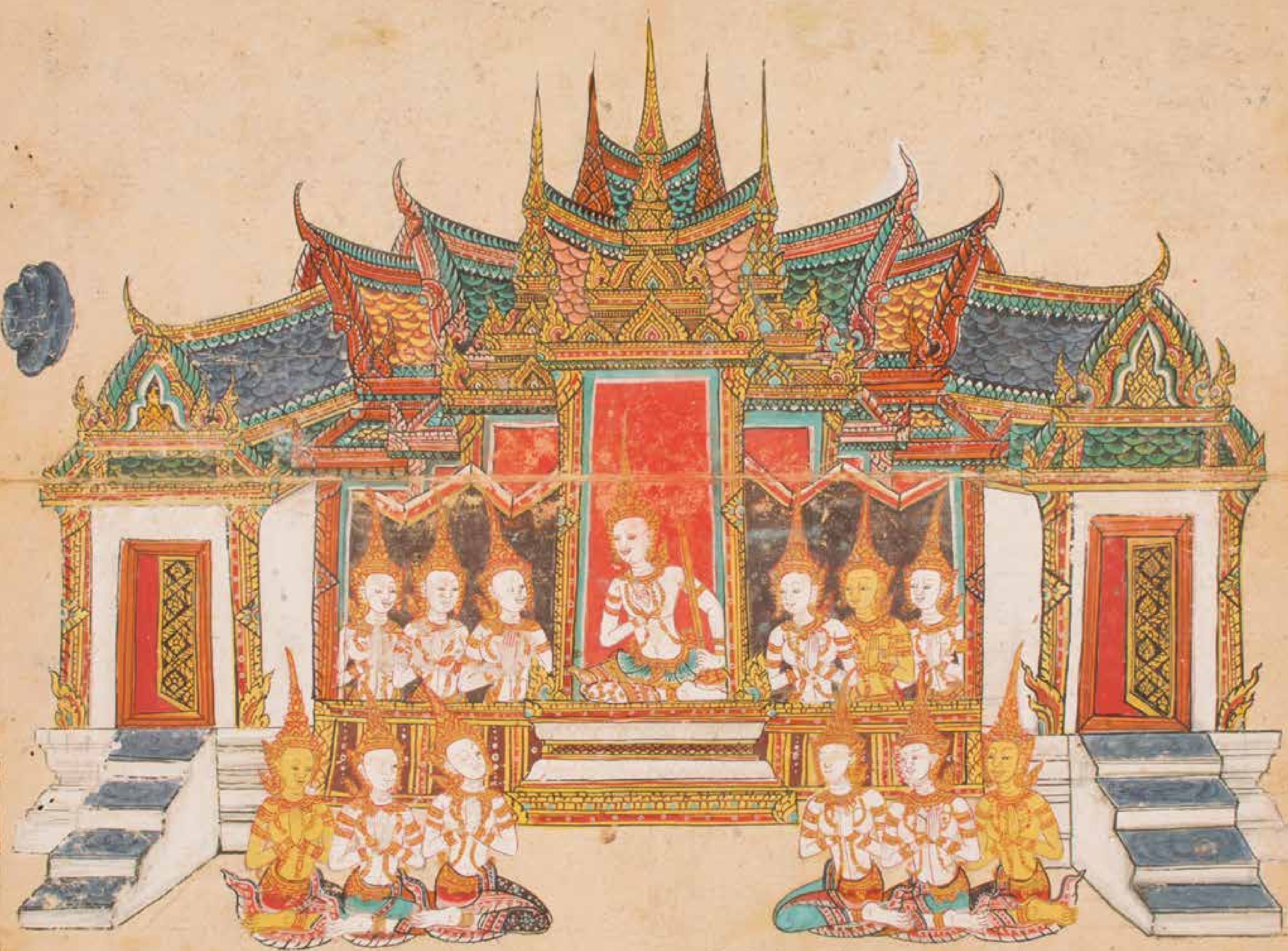

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีอายุ ๙๒๑๖๐๐๐๐๐๐ ปี

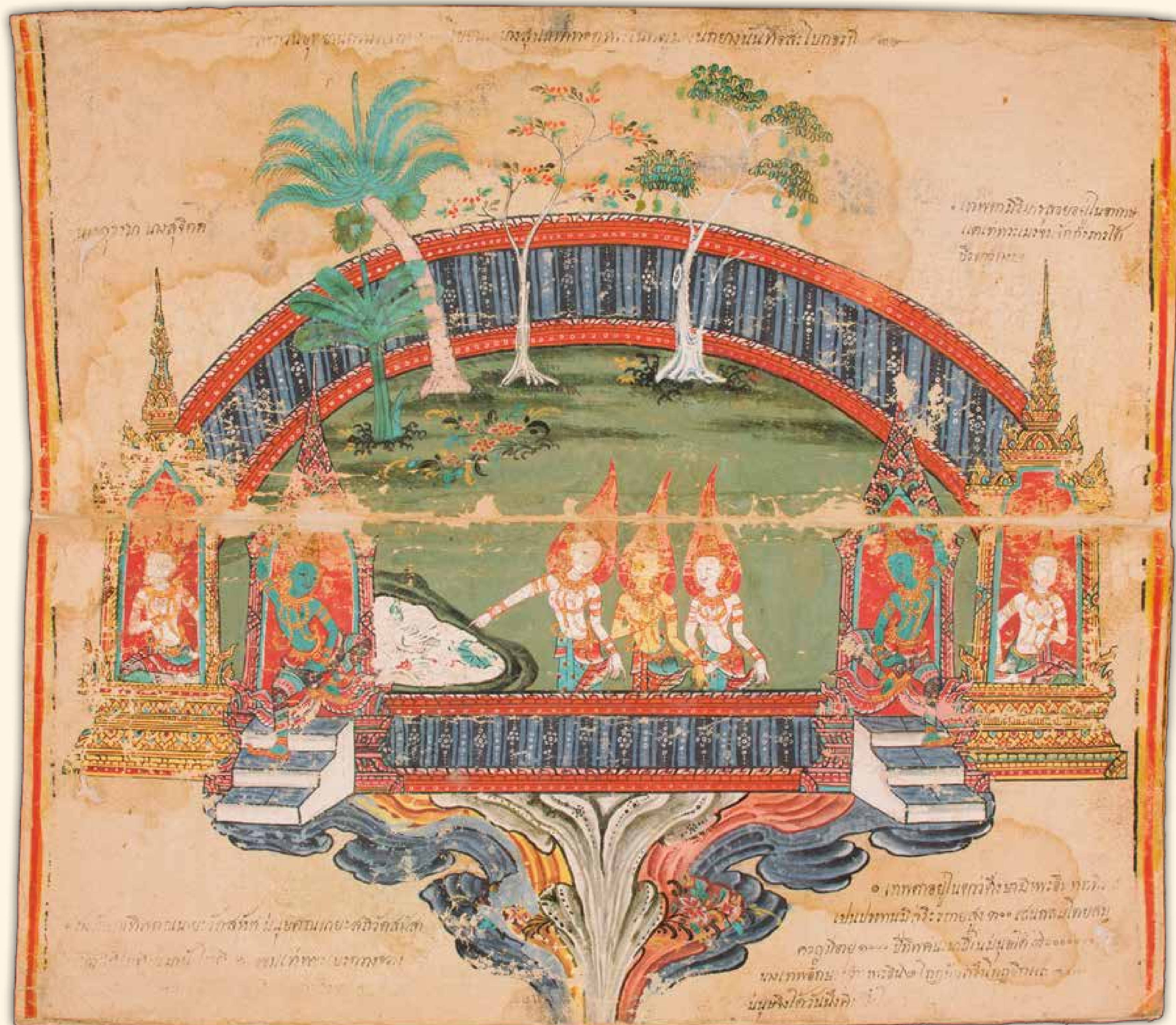
สวรรค์ชั้นนิมมานรดี มีอายุ ๒๓๐๔๐๐๐๐๐๐ ปี

สวรรค์ชั้นดุสิต มีอายุ ๕๗๖๐๐๐๐๐๐ ปี

สวรรค์ชั้นยามา มีอายุ ๑๕๔๐๐๐๐๐๐ ปี

พระอินทร์ประทับเวชยันตวิมาน บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประกอบด้วยสุธรรมเทวสภา พระเจดีย์จุฬามณี ช้างเอราวัณ และต้นปาริชาติ

พระอินทร์และชายาประทับในสวน

สุคติภูมิ ๗ (ภูมิมนุษย์และสวรรค์ ๖ ชั้น)

๑. มนุสสภูมิ	ภูมิของมนุษย์
๒. จาตุมหาราชิกา	เทวภูมิชั้นที่ ๑
๓. ดาวดึงส์	เทวภูมิชั้นที่ ๒
๔. ยามา	เทวภูมิชั้นที่ ๓
๕. ดุสิต	เทวภูมิชั้นที่ ๔
๖. นิมมานรดี	เทวภูมิชั้นที่ ๕
๗. ปรนิมมิตวสวัตดี	เทวภูมิชั้นที่ ๖

เทวภูมิทั้ง ๖ ชั้นเรียกว่า กามาวจรภูมิ หรือ ฉกามาพจร

ทุคติภูมิ หรือ **อบายภูมิ ๔**

๘. นรกภูมิ	ภูมิของสัตว์นรก ประกอบด้วยนรกใหญ่ ๘ ขุม และนรกบ่าว ๑๖ ขุม
๙. เปตภูมิ	ภูมิของเปรต
๑๐. อสุรกายภูมิ	ภูมิของอสุรกาย ยักษ์ และปีศาจ
๑๑. ติรัจฉานภูมิ	ภูมิของสัตว์ชนิดต่างๆ

ยมโลกได้ ๑๐๐๐๐ โยชน แตยมโลกลงไปถึงอะวิจิได้ ๑๐๐๐๐ โยชน

๏ ผู้ใดฆ่าโคกระบือสุกรกระเบือไก่เปนต้น ท่านก็เชือดเนื้อให้เหลือแต่สังขารกระดูก ตายไปตกในยมนรกนี้ นายนิรยบาลก็เชือดเนื้อเถือหนังให้เหลือ
แต่สังกระดูก ครั้นลมกัมมะวาตพัดต้องเนื้อหนังก็บังเกิดขึ้นมาดังเก่า นายนิรยบาลก็สับฟันไปกว่าจะสิ้นกรรมในสัญชีพนรกนี้มีอายุ ๕๐๐ ปีนรก
เท่ากันปีมนุษย์เปนวันหนึ่งคืนหนึ่งในนรกนี้ เมื่อสัตวพ้นจากนรกใหญ่แล้วจึงไปตกในอุสุท นรก ๑๖ ขุมแล้วตกในยมโลกกียะนรก ๔๐ ขุม อัน
เปนบริวารแห่งสัญชีพนรกนั้นแล้วมาเปนพอสุนักขกายแลสัตวดิรัจฉาน เมื่อเกิดเปนมนุษย์มีอายุน้อยก็จะปัจจัยความทุกข์ความโศกเปนอันมาก แล ๏
ท่านจับเอาสัตว์มาขังในขุมคุกแลบ่อเด็ดกักกดี จับเอาแมงป่องแลตัวตรพิดให้ขบผู้อื่นก็ดี ตกถุคนรก ๏ ท่านจับเอาสัตว์ไปขังไว้ในแผ่นดินแลหลุมอัน
ร้อน ท่านเปนบัพพชิตทุศีลมาบริโภคจตุปัจไจยทานแห่งท่ายกตกกุกกุฬนรก ๏ ท่านจับเอาสัตว์มีชีวิตทิ้งลงในกำมันแลน้ำอ้อยอันร้อน แลต้มสัตว์
เปนกินก็ดี ไปตกโลหะกุมภีนรก ๏ ท่านจับอาวุธได้ไล่ฟันฟันชิงกันด้วยความโกรธ ตกอสิปัตตะวันนรก ๑ ๑๗

พญายมราชพิพากษาโทษผู้กระทำบาป

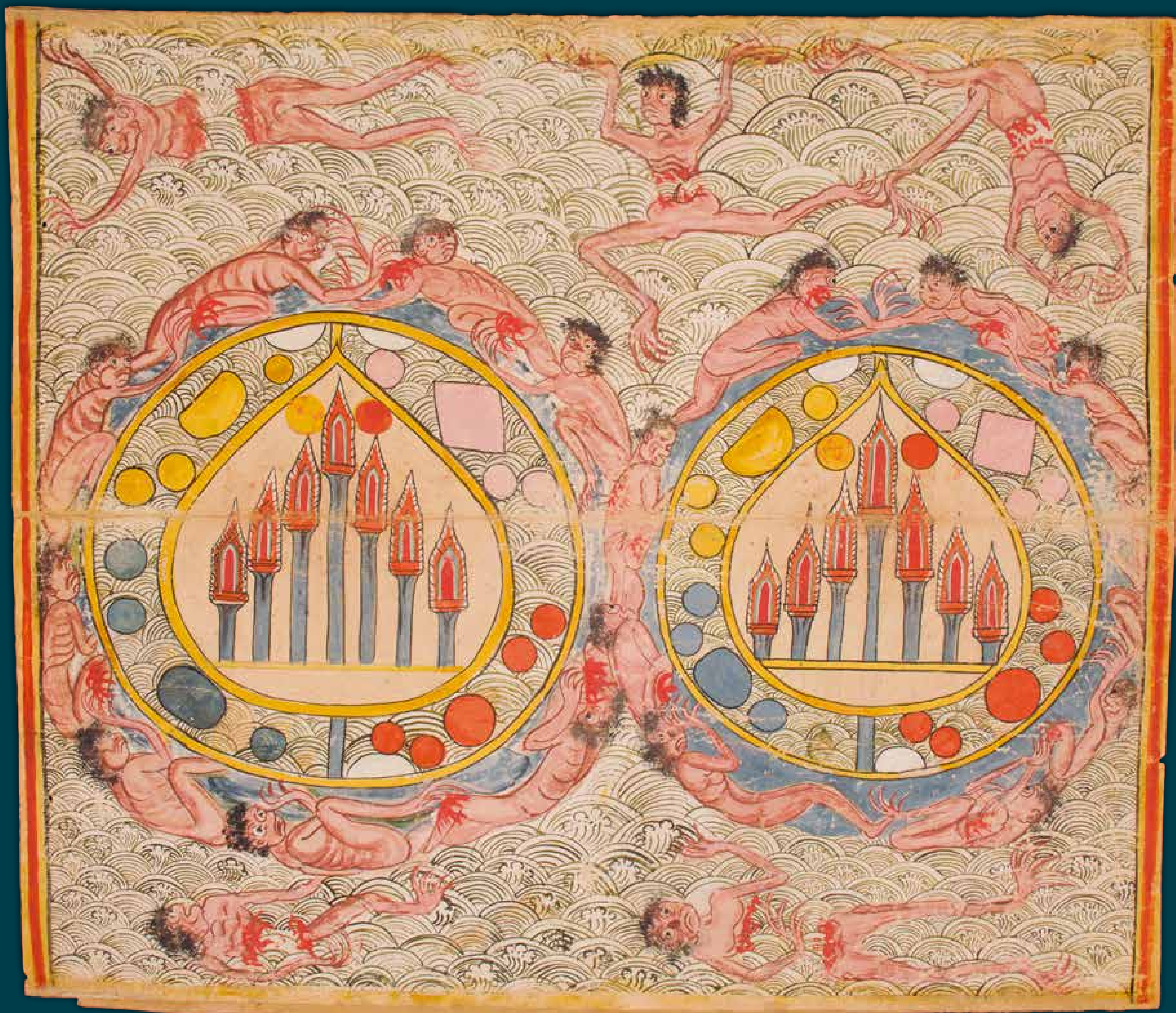

๑ นรกนี้ชื่อโลกันตนรก สัตวทั้งหลายอยู่ในโลกันตนรกย่อมกัดเนื้อกันกินแล ๑๓

อุทกะ ปิดพื้นรองจักกระวาฬทั้งหลายหนา ๔๘๐๐๐๐ โยชนะ ๑๓

๑ จักรวาฬอันลอยอยู่ตั้งเรียงเรียงกันไปตั้งเรียงละ ๓ ๆ มากนักจะนับจะคณนามิได้เลยในระหว่างจักรวาลนั้น
สามนั้นชื่อโลกันตนรกพระอาทิตย์จันทร์ส่องมิถึงมืดนัก คนผู้ถือมิจฉาทิฐิเทียนจักเป็นชอบประกอบ เดียร
ถีนิครนบมิรู้จักคุณพระศรีรัตนไตรมักพ่อแม่ก็ดี ไปตกในนรกนี้ ... เกาะอยู่ที่เชิงกำแพงจักรวาฬดั้ง
ดั่งค้างคาวเที่ยวไป ๆ มา ๆ อยู่ภายนอก ครั้นถูกพบกันครั้งใดจงปล้ำแย่งฆ่ากัน ผู้ใดแพ้ก็เอามากินเป็นอา
หาร ตกลงน้ำรองจักกระวาฬ อันเยือกเย็นนั้นเปื่อยไปยังเหลือกระดูกซึ่งในน้ำ แล้วก็เป็นขึ้นมา
เกาะจักรวาฬอยู่เล่า ก็ทั้งสิ้นเท่านี้แล ๔ ๑ ๑๓

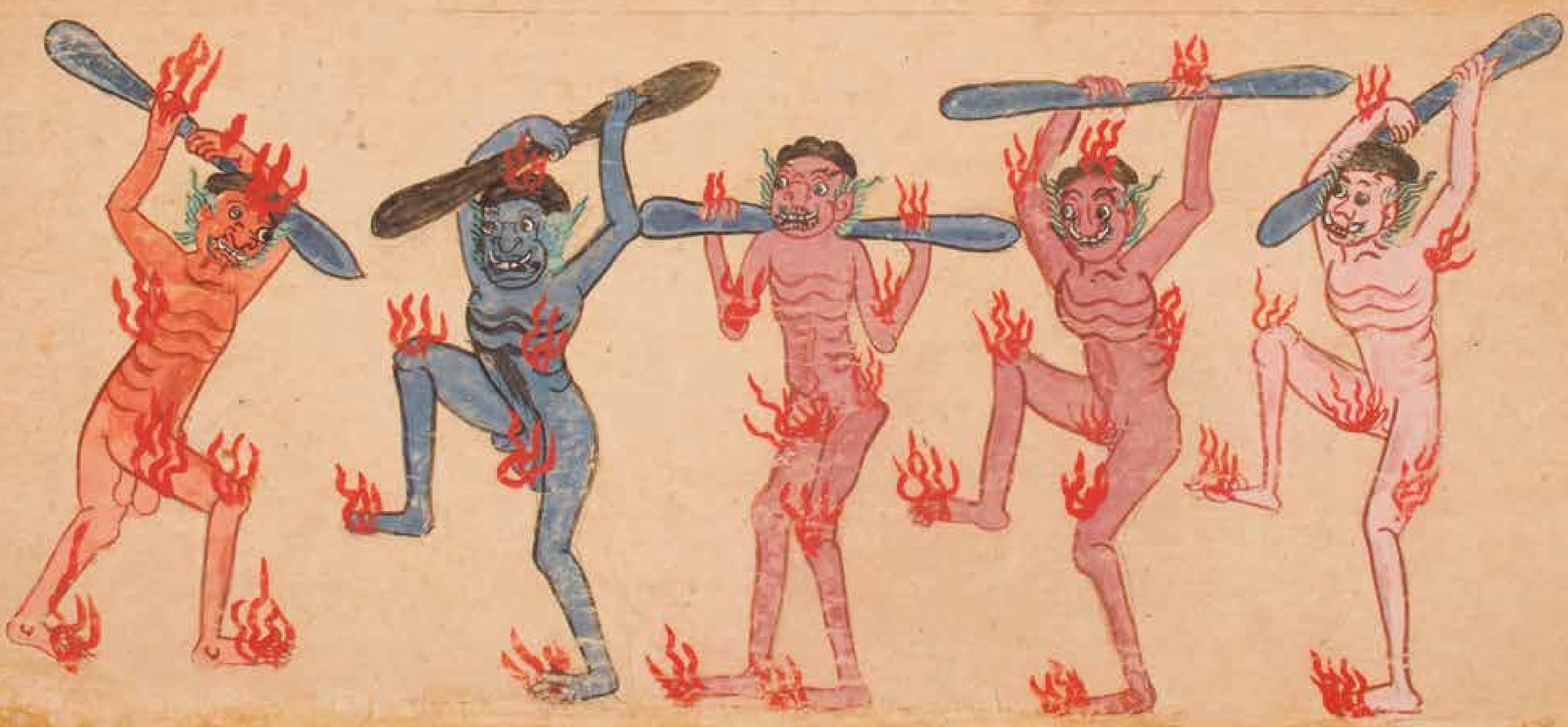
โลกันตนรก

ภาพแสดงที่ตั้งนรกภูมิและเปรตภูมิ

๑ ลํมรองน้ำได้ ๙๖๐๐๐๐ ไยชนได้ลํมนีลงไปเปนอากาศเปลาได้ธนันทไยชน ๑๐

อสุรกายมีสองหมู่ ๆ นี้ชื่อทิพอสุรกาย ได้แก่ไกยจิกกสุรอันอยู่ใต้พระเมรุไกน ๑ หมู่นึ่งชื่อกาลกัญชิกาสุรกาย เท่านีมีสองหมู่เลา หมู่นึ่ง
สูง ๒๐๐๐ ๆ ต่ำผ่อมหาเนื้อแลเลือดมิได้ ตาแลตากอยู่เหนือกรมอมเท่าเข็มเมื่อจกินอันยอมเอาหัวปักลงจึงกิน ยอมเอาสากเหล็กไล่ตีกัน
อยู่ทุก[illegible]เมื่อ พวกหนึ่งตัวต่ำสูงยาวเท่ากิใหญ่เล็บตีนเล็บมือรีผมหยองหลังหักจมูกเขียวกล่าเผนแมรึงเคียกนักเท่าสองหมู่นี้มีในมนุษ
นีแล เทสองจำพวกนี้ชื่ออบายภูมอันนึ่งแล ๑ เทยอมอยู่ในเขาในเกาะในสมุททุกแห่งแล ๗๗

อสุรกายภูมิ

วิมานพญาครุฑเหนือสิมพลีพฤกษ์ หรือไม้งิ้ว

๏ บาปเปนบรรพชิตทุศิล แลเลี้ยงชีวิตผิด

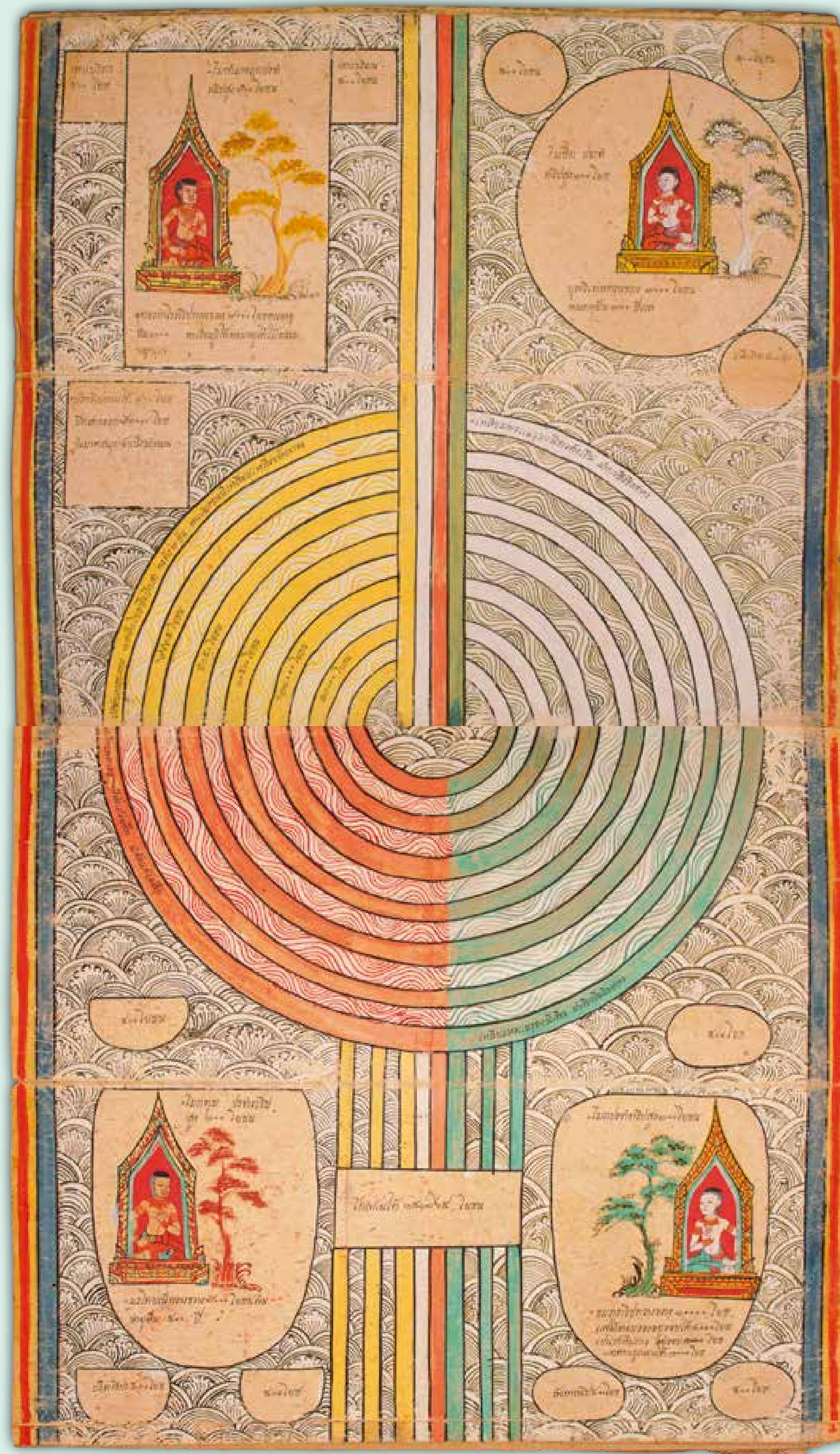
มิได้ชอบธรรมเทศนาแลจีวรตกเปนเปลว

เพลิงไหม้กายไปในจุกาย ๓๒

๏ บาปคนไม่ให้ทาน แลห้ามเสียซึ่งทานแห่งท่าน

ผู้อื่นเปนสูจิมุขาเปรตปาก เท่ารูเข็ม

เปรตภูมิ บาปไม่ให้ทานและนักบวชทุศีล

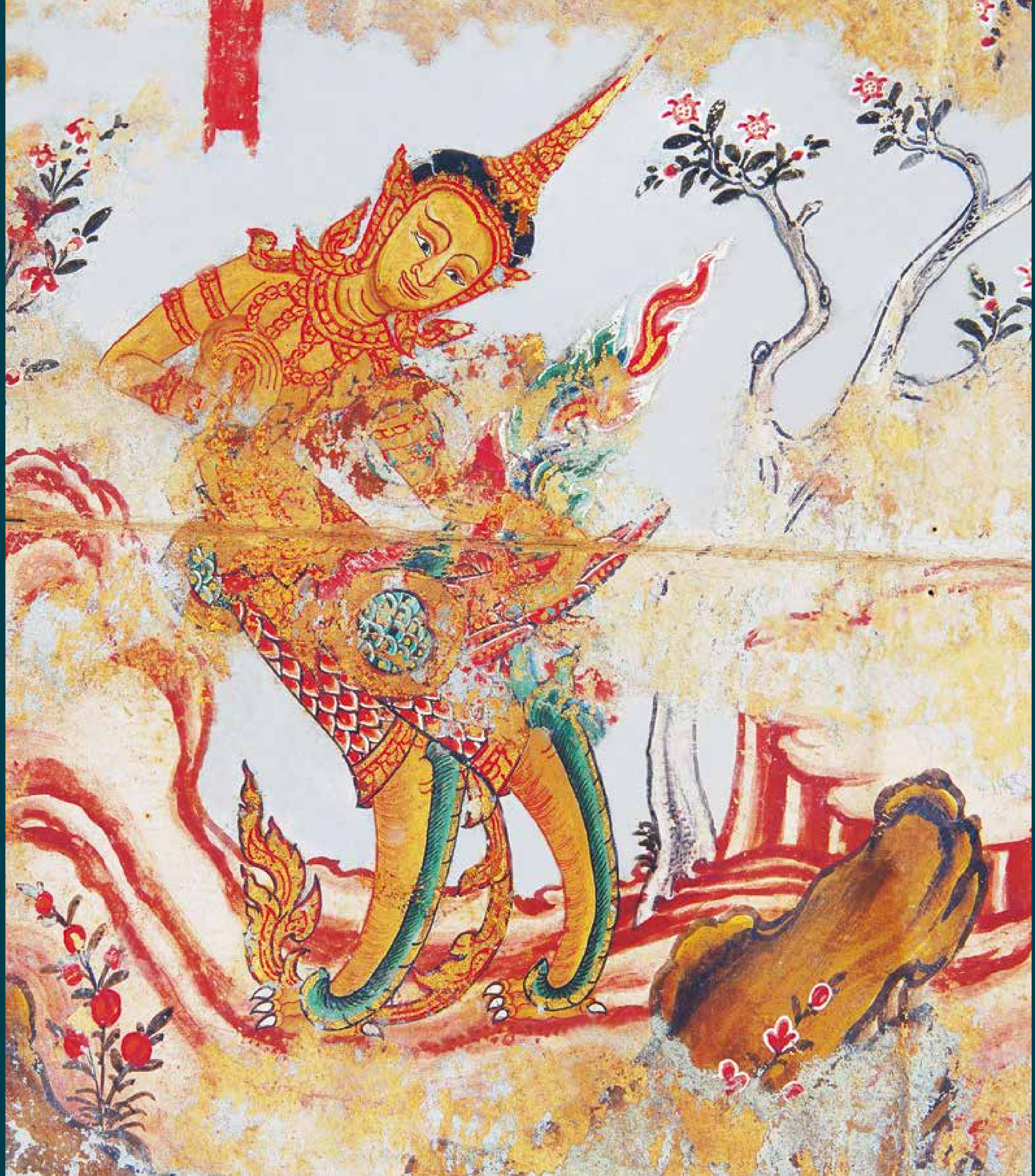
คติความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิสอดแทรกอยู่ในศิลปกรรมไทยหลายสาขา ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม ดนตรี-นาฏศิลป์ และวรรณคดี แต่เนื่องจากเรื่องราวและภูมิสถานตามคติไตรภูมิประกอบด้วยรายละเอียดต่างๆ จำนวนมาก ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะส่วนที่พบเห็นมากในสมุดภาพจิตรกรรมไทย เช่น

แผนภูมิแสดงเขาสัตตบริภัณฑ์และทวีปทั้ง ๔

เขาพระสุเมรุ หรือ **พระสิเนรุราช** เป็นศูนย์ประธานของจักรวาล และเป็นที่ตั้งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีนครของพระอินทร์คือสุทัสสนเทพนครเป็นศูนย์กลาง รอบเขาพระสุเมรุมีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบ ๗ ชั้น มีชื่อตามลำดับ ได้แก่ ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัสสนะ เนมินธร วินตกะ และอัสสกัณณ์ ระหว่างเขาแต่ละชั้นคั่นด้วยห้วงน้ำกว้างใหญ่เรียกว่า ทะเลสีทันดร หรือมหานทีสีทันดรสมุทร ซึ่งมีน้ำละเอียดอ่อนไม่มีสิ่งใดสามารถลอยอยู่ได้ ทั้งเป็นที่อยู่ของสัตว์น้ำดุร้ายนานาชนิด

พระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งเป็นเทพยดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา โคจรอยู่ระหว่างเขายุคนธร แสงสว่างที่อยู่เหนือขึ้นไปเกิดจากอำนาจของเทพยดาในสวรรค์แต่ละชั้น ยอดเขายุคนธรเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีท้าวจตุโลกบาลเป็นใหญ่ในทิศทั้ง ๔ คือ ทิศตะวันออกท้าวธตรฐเป็นใหญ่เหนือคนธรรพ์ ทิศใต้ท้าววิรุฬหกเป็นใหญ่เหนือกุมภัณฑ์ ทิศตะวันตกท้าววิรูปักษ์เป็นใหญ่เหนือหมู่นาคทั้งปวง และทิศเหนือท้าวเวสสุวัณเป็นใหญ่เหนือภูติและปีศาจทั้งปวง เทพยดาในชั้นจาตุมหาราชิกาทั้งภุมเทวดาและรุกขเทวดาแต่ละทิศก็อยู่ในปกครองของท้าวจตุโลกบาลด้วย

ป่าหิมพานต์ หิมพานต์หรือหิมวันต์ ตามรูปศัพท์แปลว่า “มีหิมะ” ตั้งอยู่บริเวณเขาหิมพานต์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเขายุคนธร ซึ่งประกอบด้วยยอดเขาสำคัญ เช่น กาฬกูฏ จิตรกูฏ คันธมาทนกูฏ และเกลาสกูฏ บริเวณคันธมาทนกูฏหรือเขาคันธมาทน์มีไม้หอม ๑๐ จำพวก เป็นที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธเจ้าซึ่งตรัสรู้ธรรมเฉพาะพระองค์ มิได้สอนผู้อื่น ป่าหิมพานต์เป็นที่อยู่ของสัตว์หิมพานต์ชนิดต่างๆ เช่น กินร กินรี ช้าง ๑๐ ตระกูล โคอุสุภราช ม้าวลาหก และราชสีห์ ๔ เหล่า คือ กาฬสีห์ กายสีดำกินหญ้าเป็นอาหาร บัณฑุสีห์กายสีเหลืองกินเนื้อเป็นอาหาร ไกรสรสีห์มีขนสร้อยที่คอกินเนื้อเป็นอาหาร และติณสีห์กินหญ้าเป็นอาหาร

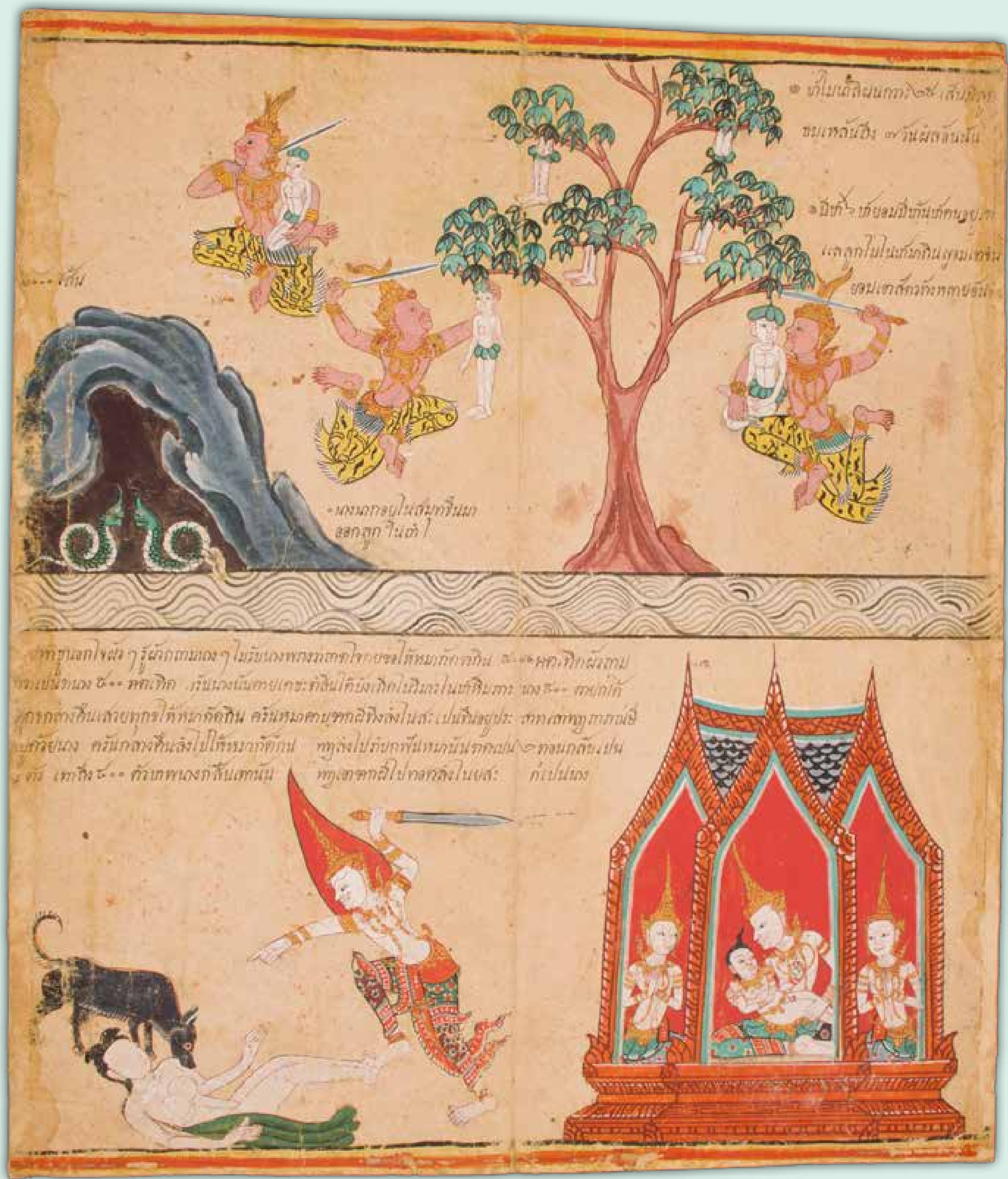
กินรี จากสมุดภาพตำราร่ำ สมัยรัชกาลที่ ๑

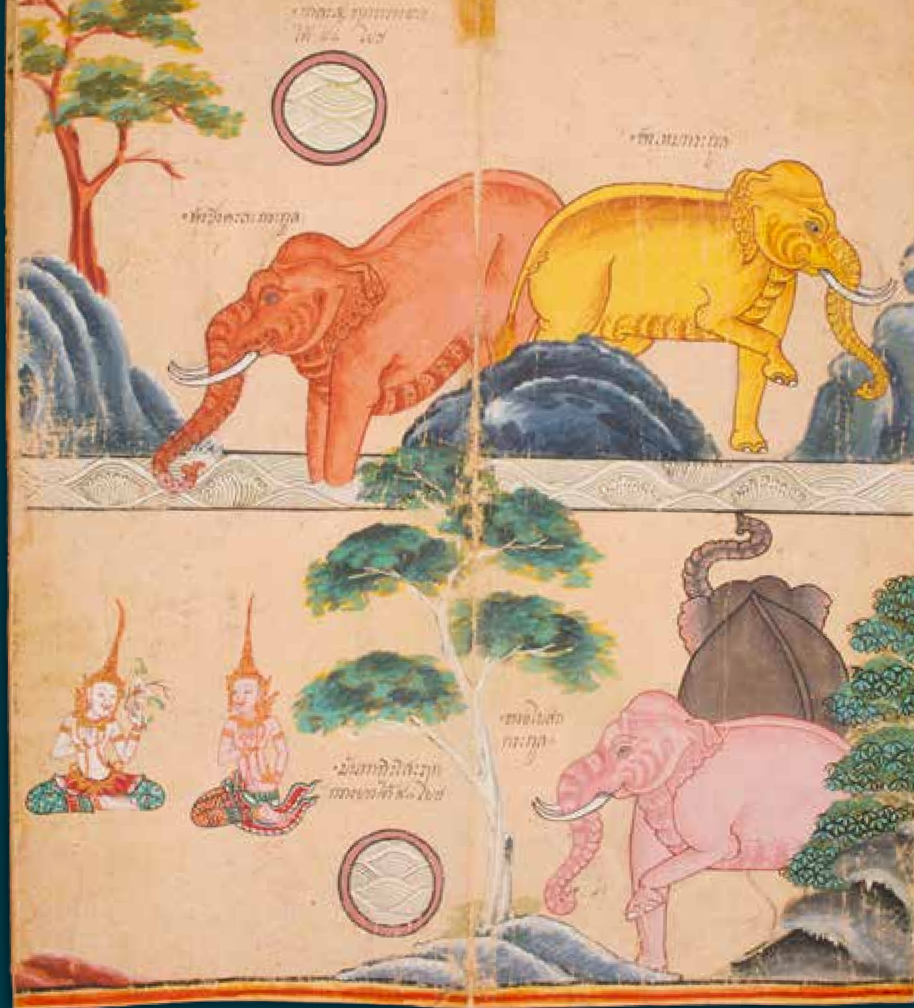
พญาครุฑกับนางกากีบนวิมานสิมพลี

กินนร กินรี จากสมุดภาพไตรภูมิ

วิทยาธรเก็บมักกะลีผลในป่าหิมพานต์

ภาพแสดงช้าง ๑๐ ตระกูล และสระทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์

สระใหญ่ทั้ง ๗ เป็นสระสี่เหลี่ยมในป่าหิมพานต์มีขนาดกว้างยาวด้านละ ๕๐ โยชน์ ได้แก่

๑. สระกัณณมุณฑะ ประดับด้วยบัวเบญจพิธพรรณ

๒. สระรถการะ เป็นที่อยู่ของเหล่านักสิทธิ์วิทยาธร

๓. สระอโนดาต มีลักษณะพิเศษต่างจากสระอื่นๆ คือ น้ำเต็มเปี่ยมอยู่เสมอ ขอบสระทั้ง ๔ ด้านมีช่องน้ำไหลออกจากสระ ด้านหนึ่งมีสัณฐานดังปากราชสีห์ ด้านหนึ่งมีสัณฐานดังปากม้า ด้านหนึ่งมีสัณฐานดังปากช้าง และด้านหนึ่งมีสัณฐานดังปากโค แต่ละด้านของสระเป็นที่อยู่ของสัตว์ ๔ จำพวกตามลักษณะของช่องที่น้ำไหลออกจากสระ คือ ราชสีห์ ม้า ช้าง และโค

๔. สระฉัททันต์ รอบสระเป็นที่อยู่ของพญาช้างฉัททันต์และบริวาร

๕. สระกุณาละ รอบสระเป็นที่อยู่ของวิทยาธร ฤษี พระปัจเจกพุทธเจ้า และช้าง ๑๐ ตระกูล

๖. สระมัณฑากินี

๗. สระสีหปปาตะ

สระที่คนไทยรู้จักมากที่สุด คือ สระอโนดาต มีการนำไปเขียนทั้งภาพจิตรกรรมในสมุดไทยและลายรดน้ำ

พระอิศวรกับนางอุมาภควดี ช้างศุภลักษณ์ โคอุสุภราช และม้าวลาหก

หมู่เทวดา นางฟ้า และเหล่าวิทยาธร ฟ้อนรำในป่าหิมพานต์

สัตว์หิมพานต์ ราชสีห์และโคอุสุภราช

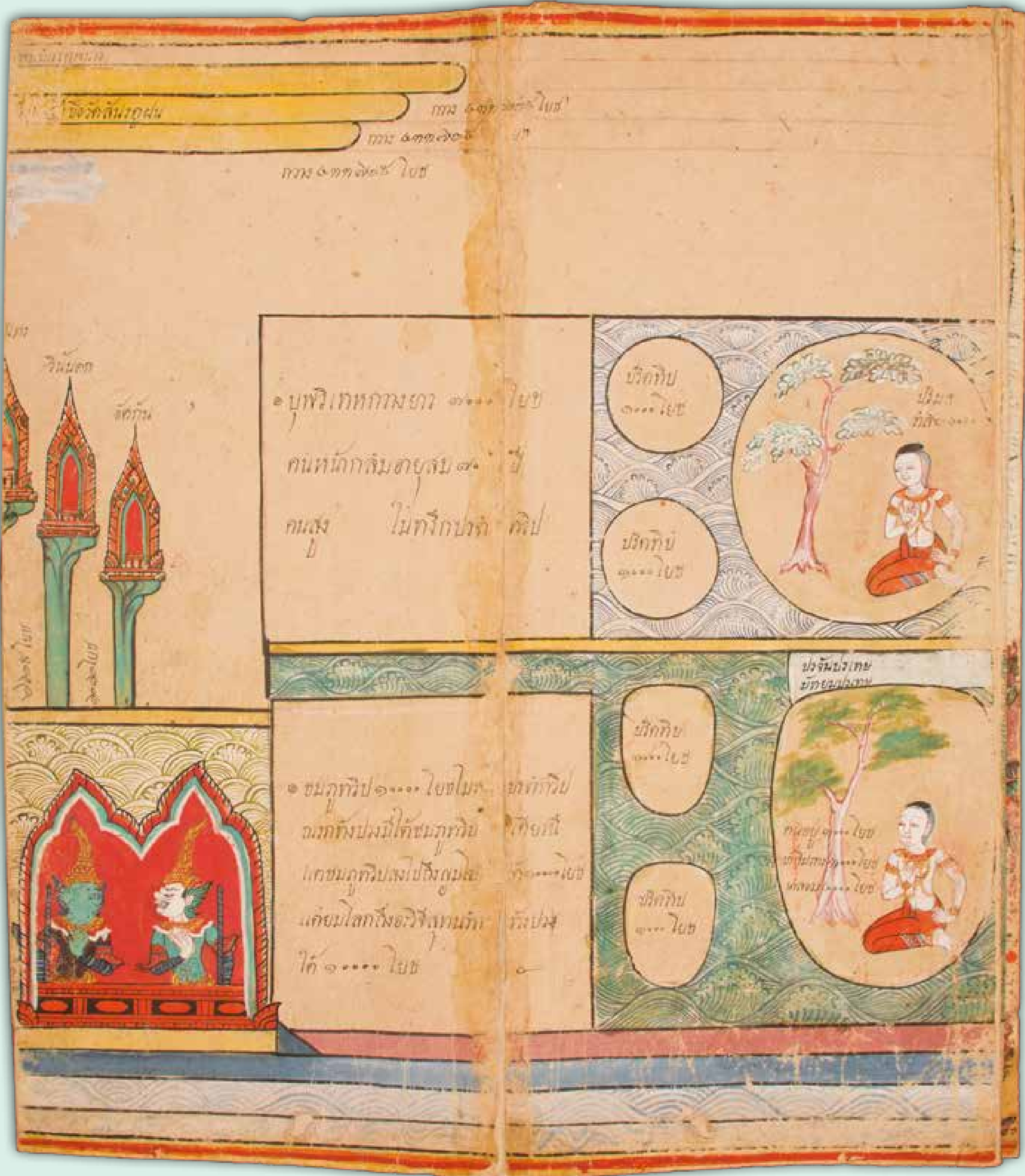
ทวีปทั้ง ๔ อยู่นอกเขตป่าหิมพานต์ เป็นภูมิของมนุษย์ แต่ละทวีปล้อมรอบด้วยทะเลน้ำเค็มหรือโลณสาคร มีทวีปใหญ่ทิศละทวีป แต่ละทวีปมีทวีปน้อยเป็นบริวาร ๕๐๐ ทวีป ได้แก่

“อุตตรกุรุทวีป” สัณฐานเป็นสี่เหลี่ยม อยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ มีต้นกัลปพฤกษ์เป็นไม้ประจำทวีป

“ชมพูทวีป” สัณฐานดังเรือนเกวียน อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ มีต้นชมพูพฤกษ์หรือไม้หว้าเป็นไม้ประจำทวีป

“บุพพวิเทหทวีป” มีสัณฐานกลมดังพระจันทร์เต็มดวง อยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ มีต้นซึกเป็นไม้ประจำทวีป

“อมรโคยานทวีป” สัณฐานดั่งพระจันทร์ขึ้น ๘ ค่ำ อยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ มีต้นกระทุ่มเป็นไม้ประจำทวีป

บุพพวิเทหทวีปและชมพูทวีป

อมรโคยานทวีป อุตตรกุรุทวีป และราหูในอสูรพิภพ

การนำเรื่องไตรภูมิมาวาดเส้นระบายสีลงในสมุดไทยเป็นสมุดภาพไตรภูมิปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมุดภาพไตรภูมิที่เกิดขึ้นในสมัยต่อมาได้แก่สมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีและสมุดภาพไตรภูมิภาษาเขมรครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนดำเนินเรื่องและจัดวางองค์ประกอบของภาพในลักษณะเดียวกัน

สมุดภาพไตรภูมิที่นำมาเป็นตัวอย่างในหนังสือนี้เป็นสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้เขียนเมื่อพุทธศักราช ๒๓๑๙ อันเป็นปีที่ ๙ ในรัชกาล ปรากฏข้อความในหน้าต้นของหนังสือสมุดภาพไตรภูมิครั้งนั้นว่า

> "พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๒๓๑๙ พระวษาเษดสังขยา ๔ เดือนกับ ๒๖ วัน ปะจุบันนะวัน ๓+๑๑ (๑๒) ค่ำ จุลศักะราช ๑๑๓๘ ปีวอกอัถศก สมเด็จบรมกระษัตราธิราชเสด็จออกพระธินั่งตำหนักแพ กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทมีราชเสวกเฝ้าอยู่เปนอันมาก ทรงพิจารณาเรื่องราวในพระสมุดไตรภูมิบูราณแจ้งในพระราชหฤไทยแล้ว มีพระราชประสงจะใคร่ให้สามัญชน แลจัตุเภทบรรพสัตวเข้าใจในภูมิทั้ง ๓ แลคติทั้ง ๕ อันเป็นที่เกิดแห่งเทวดามนุษย นรก หมู่อสุรเปรตวิไสยแลสัตวเดียรฉาน จึ่งตรัสสั่งเจ้าพญาศรีธรรมาธิราชผู้เปนอรรคมหาเสนาธิบดี ให้จัดพระสมุดเนื้อดีแล้วให้ส่งไปแก่ช่างเขียนให้เขียนไตรภูม ให้ไปเขียนในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวบังคับให้เขียนตามเรื่องราวมีในพระบาฬี แล้วให้คัดบาฬีประกับลงไว้ ให้แจงใส่จงทุกประการจะได้เปนคติสืบไป ฯะ๏ะ"

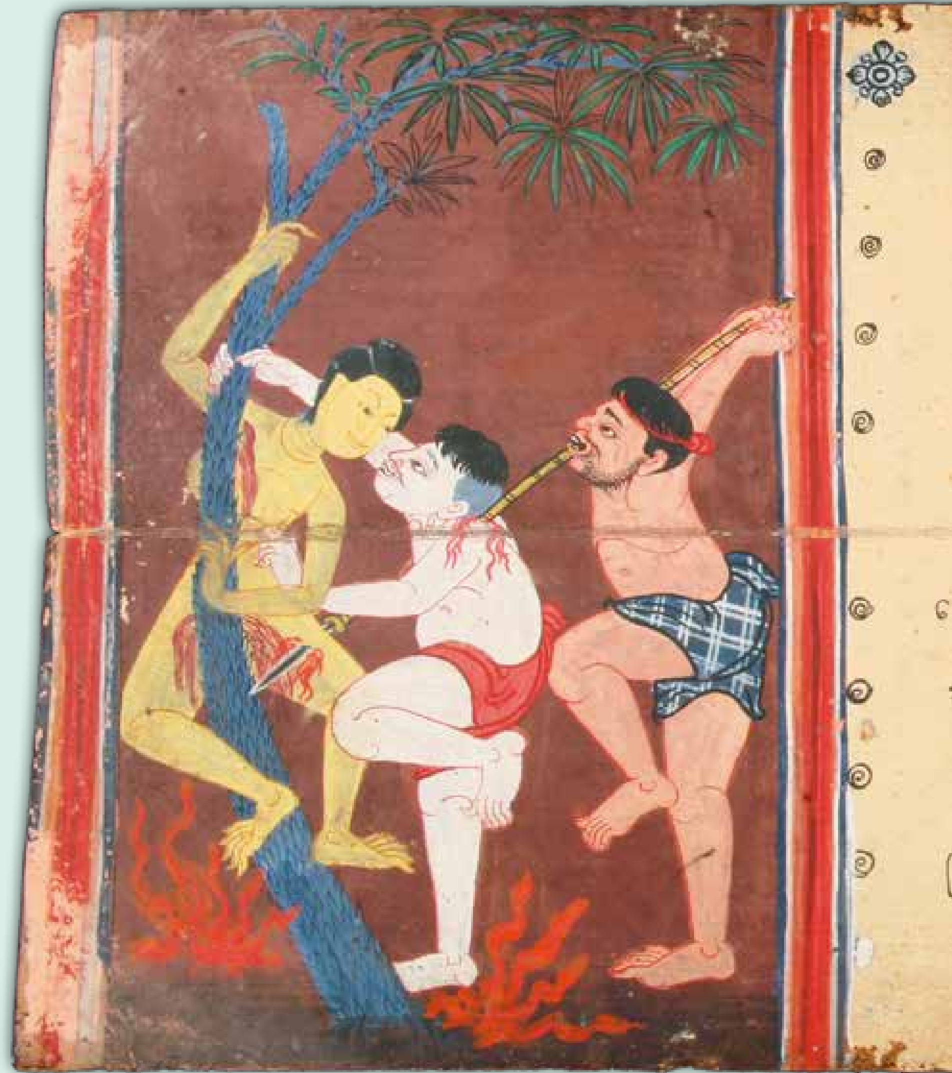
นอกจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีแล้ว ยังได้นำภาพสัตว์หิมพานต์ที่ปรากฏในสมุดไทยหนังสือสวดอื่นๆ มารวมไว้ด้วย เช่น สมุดภาพหนังสือสวดวัดหัวกระบือ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร เป็นต้น

สมุดมาลัย

หนังสือสวดเรื่องพระมาลัยหรือสมุดมาลัยที่มีภาพจิตรกรรมประกอบพบตามวัดโบราณที่มีอายุเก่าถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกือบทุกวัดทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองในภาคกลาง เนื่องจากเป็นหนังสือที่นิยมใช้เป็นบทสวดสำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์สวดในงานศพ คติความเชื่อเกี่ยวกับนรกสวรรค์จากเรื่องพระมาลัยมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนไทยมาช้านาน โดยเฉพาะเรื่องศาสนาพระศรีอาริยเมตไตรยหรือยุคพระศรีอาริย์ อันเป็นสังคมในอุดมคติมีแต่ความสมบูรณ์พูนสุขซึ่งเป็นสาระสำคัญที่กล่าวไว้ในสมุดมาลัย ซึ่งเรื่องดังกล่าวมีเนื้อหาโดยสังเขปดังนี้

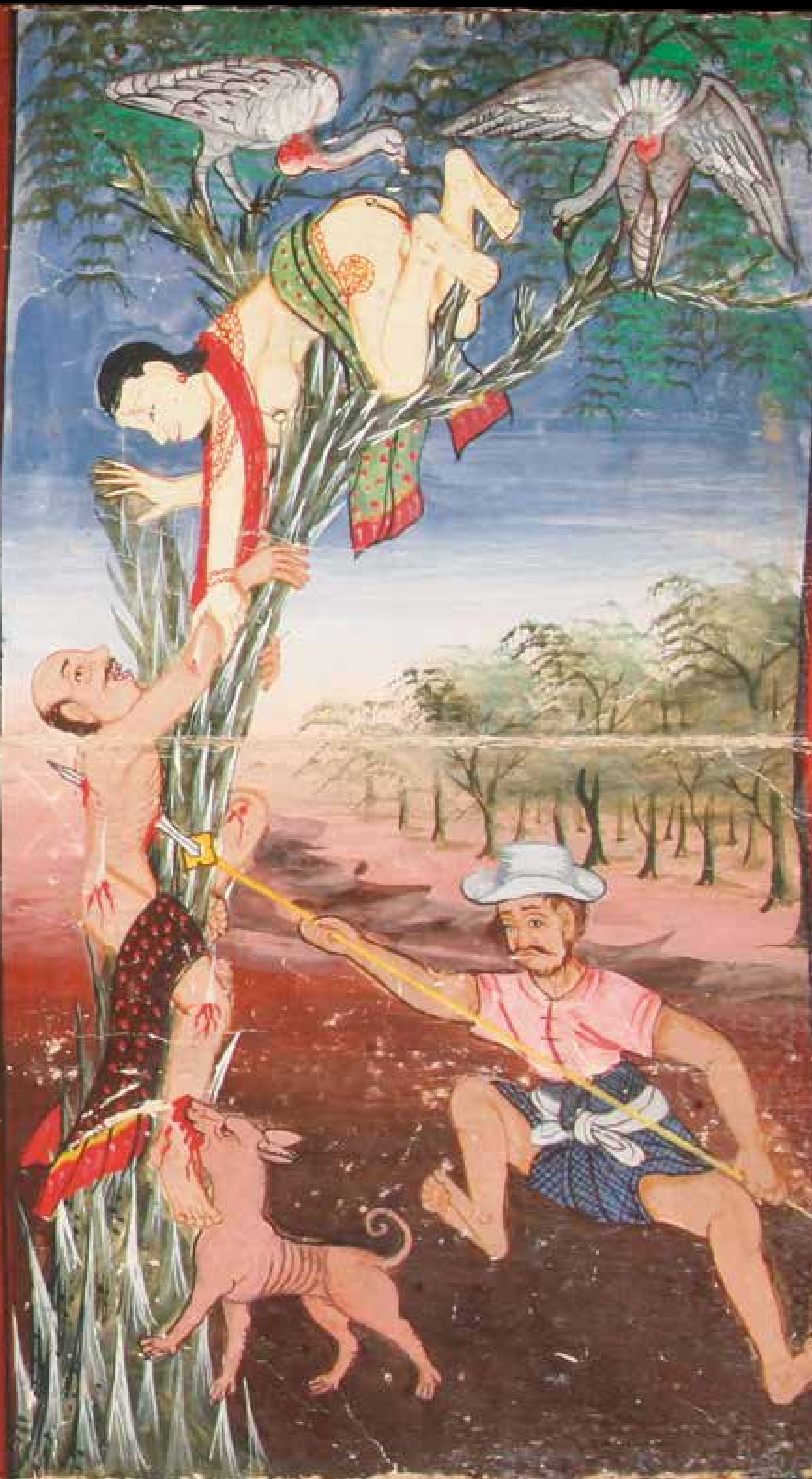
ในลังกาทวีปมีพระเถระองค์หนึ่งนามว่าพระมาลัย เป็นชาวบ้านโรหนะชนบทแคว้นกัมโพช เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วทรงอภิญญาสมาบัติ มีอิทธิฤทธิ์เปรียบได้กับพระโมคคัลลานะ อัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า ครั้งหนึ่งพระมาลัยไปโปรดเหล่าสัตว์ในนรกภูมิได้เห็นเหล่าสัตว์นรกขุมต่างๆ ต้องรับผลของวิบากกรรมที่ตนเองเคยกระทำเมื่อเป็นมนุษย์ สัตว์นรกทั้งหลายพากันสั่งความพระมาลัยถึงญาติของตนให้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ พระมาลัยอนุเคราะห์ตามที่สัตว์เหล่านั้นขอ และยังนำเอาสภาพความทุกขเวทนาของสัตว์นรกมาสั่งสอนชาวบ้านให้ละเว้นจากการทำอกุศลกรรม

พระมาลัยโปรดนรก

พระมาลัยนำเรื่องราวของสัตว์นรกมาเทศนาสั่งสอนชาวบ้าน

สิมพลีนรก บาปล่วงกาเมสุมิจฉาจาร

เช้าวันหนึ่งขณะที่พระมาลัยออกบิณฑบาต มีบุรุษเข็ญใจผู้กตัญญูเลี้ยงดูมารดานำดอกบัว ๘ ดอกมาถวาย พระมาลัยใคร่จะให้บุรุษผู้นั้นได้กุศลอันแรงกล้า จึงนำดอกบัวทั้ง ๘ ดอกขึ้นไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วันนั้นเป็นวันพระขึ้น ๑๕ ค่ำ พระอินทร์และเทพยดาทั้งหลายต่างนำบริวารของตนมาบูชาพระเจดีย์จุฬามณีด้วย พระมาลัยได้สนทนากับพระอินทร์ถึงอานิสงส์ของกุศลกรรมที่เทวดา ๑๓ องค์ได้กระทำไว้แต่ชาติปางก่อน เทวดาเหล่านั้นต่างมีเครื่องประกอบยศและบริวารแตกต่างกันไป ซึ่งพระอินทร์ได้อธิบายชี้แจงแก่พระมาลัยโดยละเอียด

บุรุษเข็ญใจเก็บดอกบัวจะนำไปถวายพระมาลัย

บุรุษเข็ญใจเก็บดอกบัวจะนำไปถวายพระมาลัย

บุรุษเข็ญใจถวายดอกบัวแก่พระมาลัย

บุรุษเข็ญใจถวายดอกบัวแก่พระมาลัย

พระมาลัยนำดอกบัวไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณี และสนทนากับพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

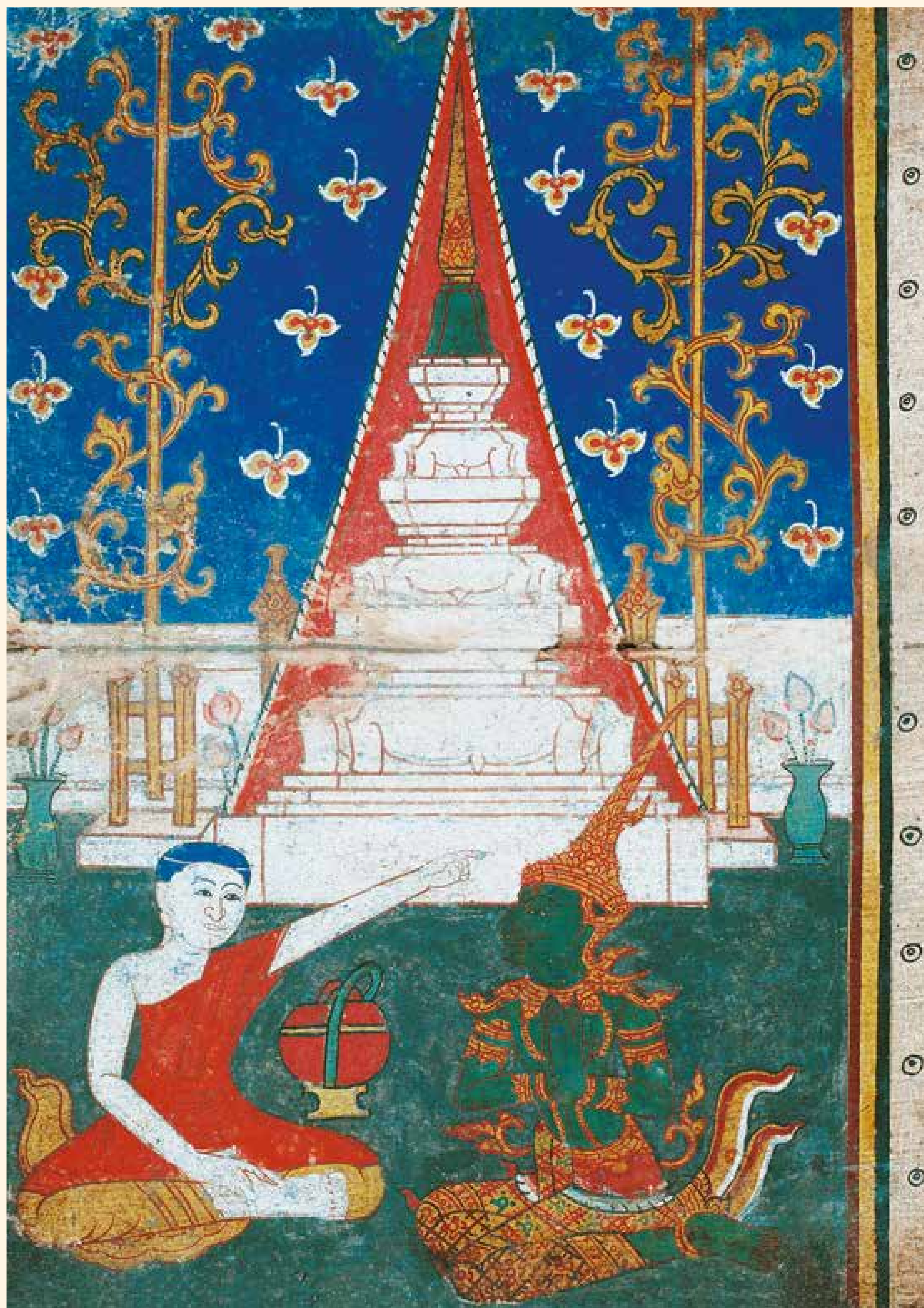

พระมาลัยสนทนากับพระอินทร์

สมุดมาลัยแสดงภาพตอนพระมาลัยสนทนากับพระศรีอาริยเทพบุตรและพระอินทร์

พระมาลัยสนทนากับพระอินทร์

เทพยดาประชุมนมัสการพระเจดีย์จุฬามณี

เทพบุตร เทพธิดา เหาะไปนมัสการพระเจดีย์จุฬามณี

เทพธิดานมัสการพระเจดีย์จุฬามณี

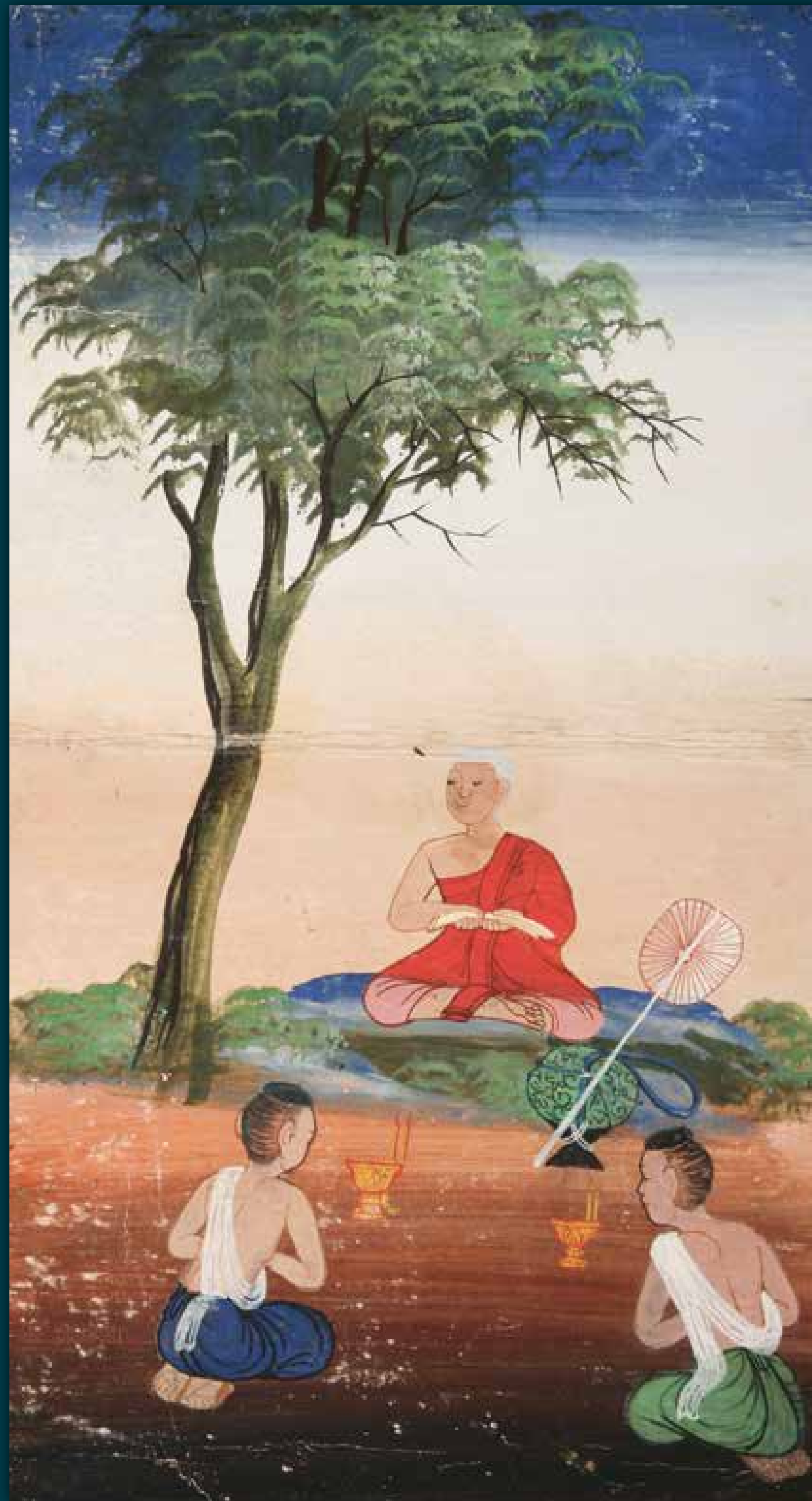
ครั้งนั้นพระศรีอาริยโพธิสัตว์อุบัติเป็นท้าวสันดุสิตเทวราช ได้นำเทพบริวารจำนวนแสนโกฏิจากสวรรค์ชั้นดุสิตมานมัสการพระเจดีย์จุฬามณี ได้ตรัสสนทนากับพระมาลัยถึงศาสนาของพระองค์ที่จะมีมาในอนาคตและหากผู้ใดปรารถนาจะเกิดในยุคศาสนาของพระศรีอาริย์ต้องทำทานรักษาศีล ฟังเทศน์มหาชาติให้จบในวันเดียวและบูชากัณฑ์เทศน์มหาชาติด้วยเครื่องบูชาสิ่งละพัน ทั้งพระโพธิสัตว์พระศรีอาริย์ยังพยากรณ์ถึงเหตุการณ์เมื่อศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันมีอายุครบ ๕,๐๐๐ ปี ว่าจะเกิดยุคเข็ญผู้คนไร้ศีลธรรม ผู้มีธรรม มีปัญญาจะปลีกตนไปอยู่ตามป่าตามถ้ำ จนถึงกาลที่พระศรีอาริยเมตไตรยจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัลป์ มนุษย์จะปราศจากการเบียดเบียนต่อกัน มีอายุยืนถึง ๑๐,๐๐๐ ปี ต้องการสิ่งใดก็ได้จากต้นกำมพฤกษ์ มีแต่ความอุดมสมบูรณ์ เมื่อพระมาลัยกลับมายังโลกมนุษย์ก็นำเรื่องราวที่ท่านได้ประสบมาเทศนาสั่งสอนประชาชน

เทพบริวารขับร้องฟ้อนรำบูชาพระเจดีย์จุฬามณี

เทพบริวารขับร้องฟ้อนรำบูชาพระเจดีย์จุฬามณี

อุบาสกผู้ศรัทธาสดับพระธรรมเทศนา

อุบาสกอุบาสิกานำอาหารไปตักบาตร

อุบาสกอุบาสิกาเตรียมข้าวของใส่บาตร

ห่าฝนบันดาลโภคทรัพย์ในยุคพระศรีอาริย์

ฝ่ายบุรุษเข็ญใจผู้ถวายดอกบัว ๘ ดอกแก่พระมาลัย เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วได้บังเกิดเป็นอุบลเทวบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีดอกอุบลรองรับและมีนางฟ้านับพันเป็นบริวาร

เรื่องพระมาลัยมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนไทยเป็นอย่างมาก เช่นคติความเชื่อเรื่องการฟังเทศน์มหาชาติทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ให้จบภายในวันเดียวและถวายเครื่องบูชากัณฑ์เทศน์สิ่งละ ๑ พัน เท่าจำนวนคาถาในมหาเวสสันดรชาดก

ภาพจากสมุดมาลัยที่เป็นตัวอย่างอยู่ในหนังสือนี้ นำมาจากหนังสือสวดสมุดมาลัยวัดหัวกระบือ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร วัดท่าไชยศิริ อำเภอบ้านลาด จังหวัดเพชรบุรี

ชาดกและพุทธประวัติ

เรื่องชาดกและเรื่องพุทธประวัติที่ปรากฏในสมุดไทยมักเป็นภาพคั่นที่แทรกอยู่ในสมุดสวดพระอภิธรรมย่อ หรือบทสวดอื่นๆ ที่เขียนด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี เป็นภาพที่ไม่เกี่ยวกับเนื้อหาของบทสวด

ชาดก หมายถึง เรื่องของพระโพธิสัตว์หรือเรื่องราวในอดีตชาติก่อนที่พระโพธิสัตว์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ชาดกหรือเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เรียกว่า **"นิบาตชาดก"** มีทั้งหมด ๕๔๗ เรื่อง แบ่งเป็นหมวดๆ ตามจำนวนคาถาหรือบทประพันธ์ที่มีอยู่ในแต่ละเรื่อง ชาดกที่มีจำนวนคาถาเกินกว่า ๘๐ คาถาขึ้นไป เรียกว่า **มหานิบาตชาดก** มีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง แต่ละเรื่องแสดงถึงการบำเพ็ญบารมีขั้นอุกฤษฏ์ของพระโพธิสัตว์ ที่เรียกว่าบารมี ๑๐ ทัศ หรือทศบารมี ได้แก่

พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

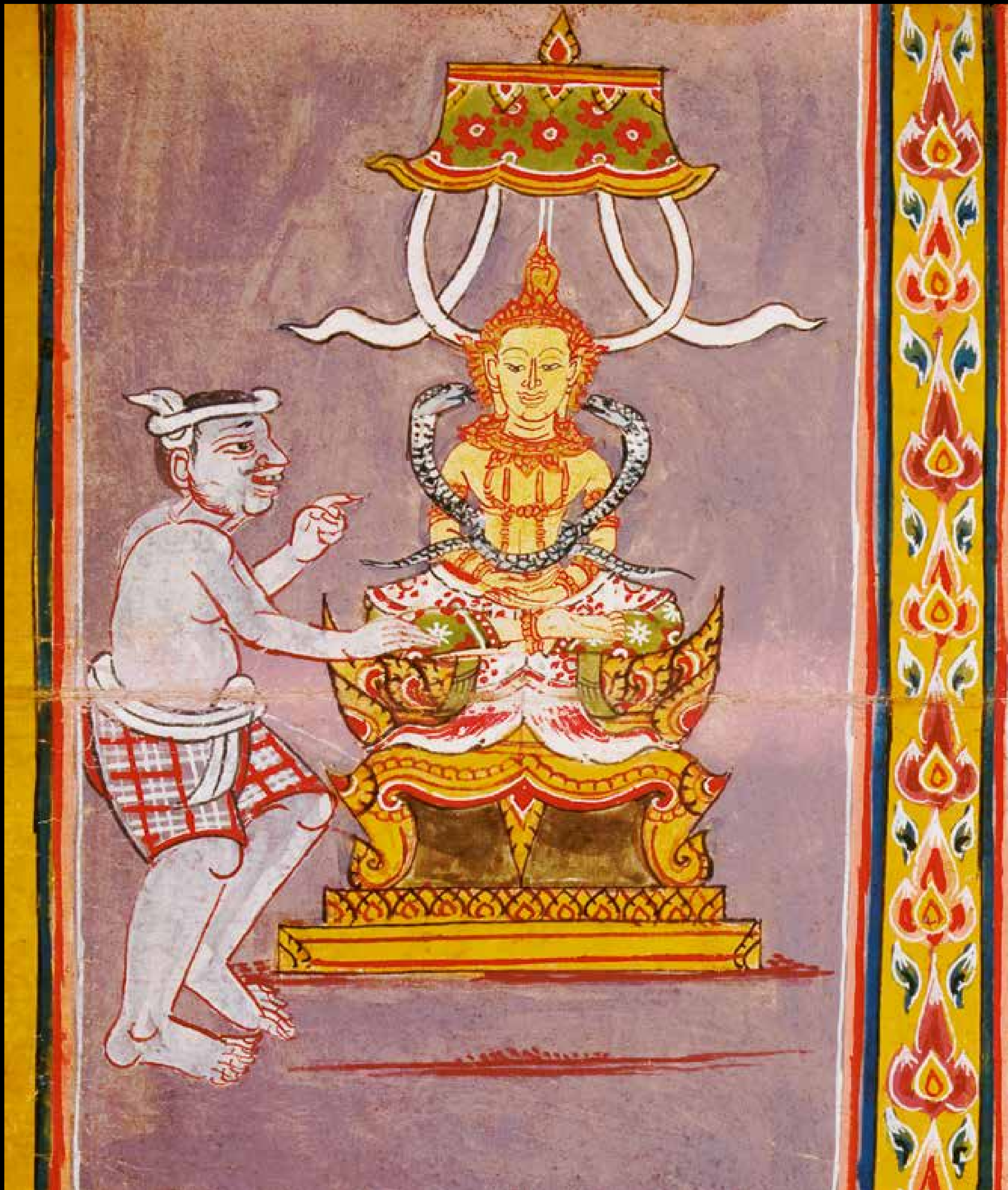

มหาชนกชาดก นางมณีเมขลาช่วยพระมหาชนกกลางมหาสมุทร

เตมียชาดก เจ้าพนักงานเตรียมงูพิษไปขู่พระโพธิสัตว์

๑. เตมียชาดก	เนกขัมมบารมี (การออกบวช)
๒. มหาชนกชาดก	วิริยบารมี (ความเพียร)
๓. สุวรรณสามชาดก	เมตตาบารมี (ความปรารถนาให้ผู้อื่นมีสุข)
๔. เนมิราชชาดก	อธิษฐานบารมี (ความตั้งใจมั่น)
๕. มโหสถชาดก	ปัญญาบารมี (ความฉลาดรอบรู้)
๖. ภูริทัตชาดก	ศีลบารมี (ความสำรวมกาย วาจา ใจ)
๗. จันทกุมารชาดก	ขันติบารมี (ความอดกลั้น)
๘. นารทชาดก	อุเบกขาบารมี (ความวางเฉย)
๙. วิธุรชาดก	สัจจบารมี (ความรักษาวาจาจริง)
๑๐. เวสสันดรชาดก	ทานบารมี (การบริจาค)

เตมียชาดก เจ้าพนักงานนำงูพิษข่มขู่จะให้พระเตมียกุมารหวาดกลัว

เตมียชาดก ดรุณีรูปงามเล้าโลมพระเตมียกุมาร

เตมียชาดก พระเจ้ากาสิกราชพิพากษาคดีนักโทษ และพระเตมียกุมารยกราชรถประลองกำลัง

มหาชนกชาดก นางมณีเมขลาช่วยพระมหาชนกไปไว้ยังอุทยานกรุงมิถิลา

ត្ថុបឋមំទុតិយំឈានំ តតិយំឈ

ឈានំ បញ្ចមំឈានំ ឧប

ភិញ្ញំ ឆន្ទាធិបត្តេយ្យំ វីរិយាធិ

សាធិបត្តេយ្យំ ទុក្ខាបដិបទា

វីរិយាធិបត្តេយ្យំ ចិត្តាធិបត្តេ

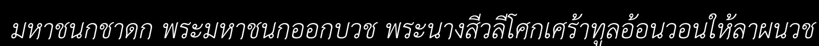
បដិបទាទន្ធាភិញ្ញំ ឆន្ទាធិប

ត្តាធិបត្តេយ្យំ វីមំសាធិបត្តេ

ឆន្ទាធិបត្តេយ្យំ វីរិយាធិប

សាធិបត្តេយ្យំ តស្មិំសមយេ

ហោតិ ឥមេធម្មាកុសលា

มหาชนกชาดก พระมหาชนกออกบวช พระนางสีวลีโศกเศร้าทูลอ้อนวอนให้ลาผนวช

มหาชนกชาดก นางมณีเมขลาช่วยพระมหาชนก

สุวรรณสามชาดก พระเจ้าปิลยักขราชแจ้งข่าวสุวรรณสามสิ้นชีวิตกับบิดามารดา

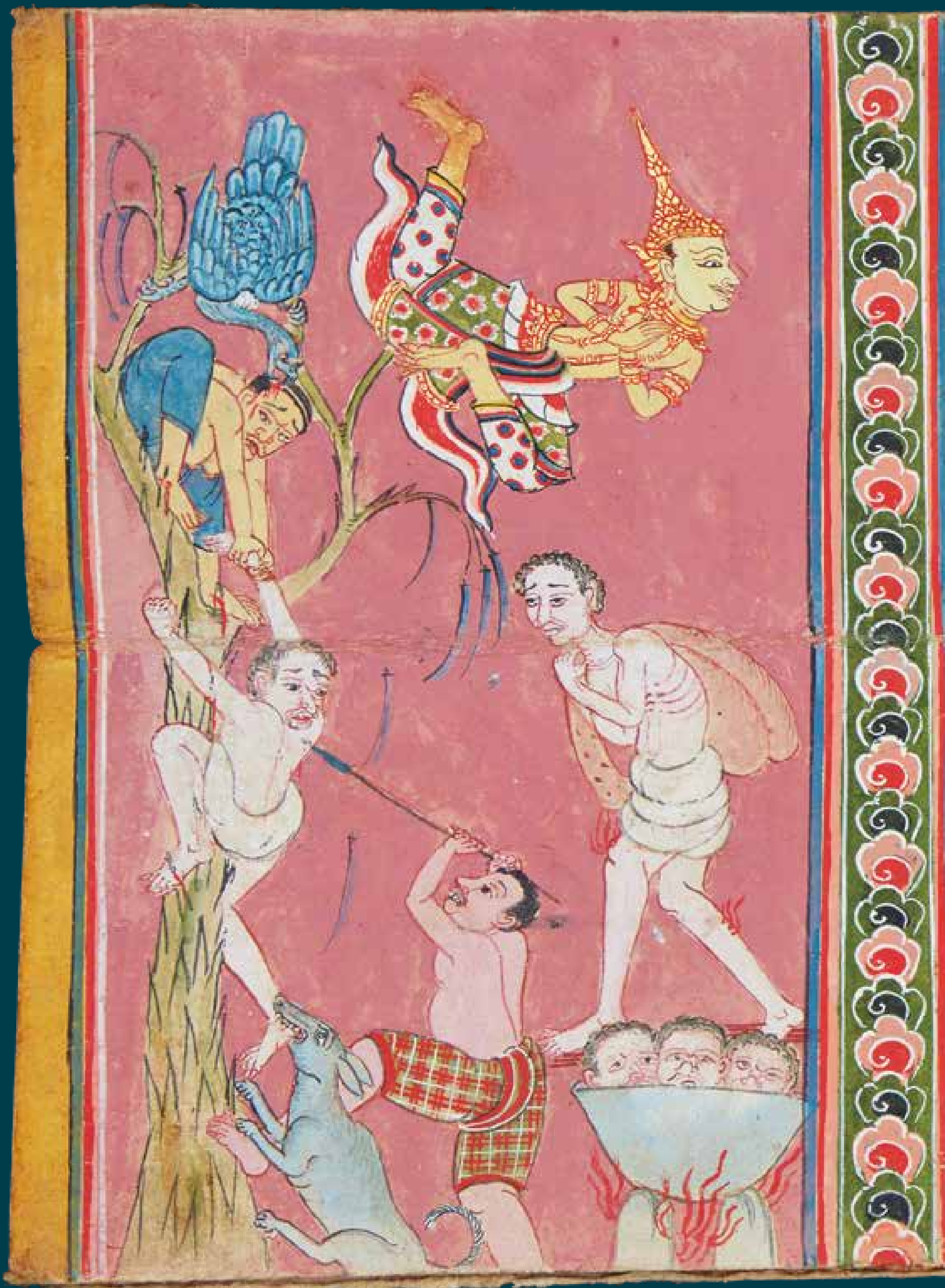
สุวรรณสามชาดก พระเจ้าปิลยักขราชแผลงศรต้องสุวรรณสามท่ามกลางฝูงเนื้อทราย

สุวรรณสามชาดก พระเจ้าปิลยักขราชแผลงศร

เนมิราชชาดก พระมาตลีเทพสารถีทูลพระเจ้าเนมิราช

เนมิราชชาดก พระมาตลีเทพสารถีนำพระเจ้าเนมิราชผ่านนรกภูมิขุมต่างๆ

มโหสถชาดก (บน) และเนมิราชชาดก (ล่าง)

៕៚ សង្គហោ អសង្គហោ សង្គហិតេន អសង្គហិតំ
អសង្គហិតេន សង្គហិតំ សង្គហិតេន
អសង្គហិតេន អសង្គហិតំ ៕ សម្បយោ
គោ វិប្បយោគោ សម្បយុត្តេន វិប្ប
យុត្តំ វិប្បយុត្តេន សម្បយុត្តំ សម្ប
យុត្តេន សម្បយុត្តំ វិប្បយុត្តេន
វិប្បយុត្តំ ៕៚ ៕ សង្គហិតេន
សម្បយុត្តំ វិប្បយុត្តំ សម្បយុត្តំ វិប្ប
យុត្តេនសង្គហិតំ អសង្គហិតំ ៕៚ ៕
បញ្ចក្ខន្ធា ទ្វាទសាយតនានិ អដ្ឋារសធា

มโหสถชาดก พระมโหสถลองปัญญากับนางปริพาชิกา

มโหสถชาดก พระโพธิสัตว์กดหลังเกวัฏอมาตย์ (ซ้าย)
ภูริทัตชาดก พราหมณ์อาลัมพายน์จับพระภูริทัต (ขวา)

ภูริทัตชาดก พราหมณ์อาลัมพายน์จับพระภูริทัตไปแสดงยังที่ต่างๆ

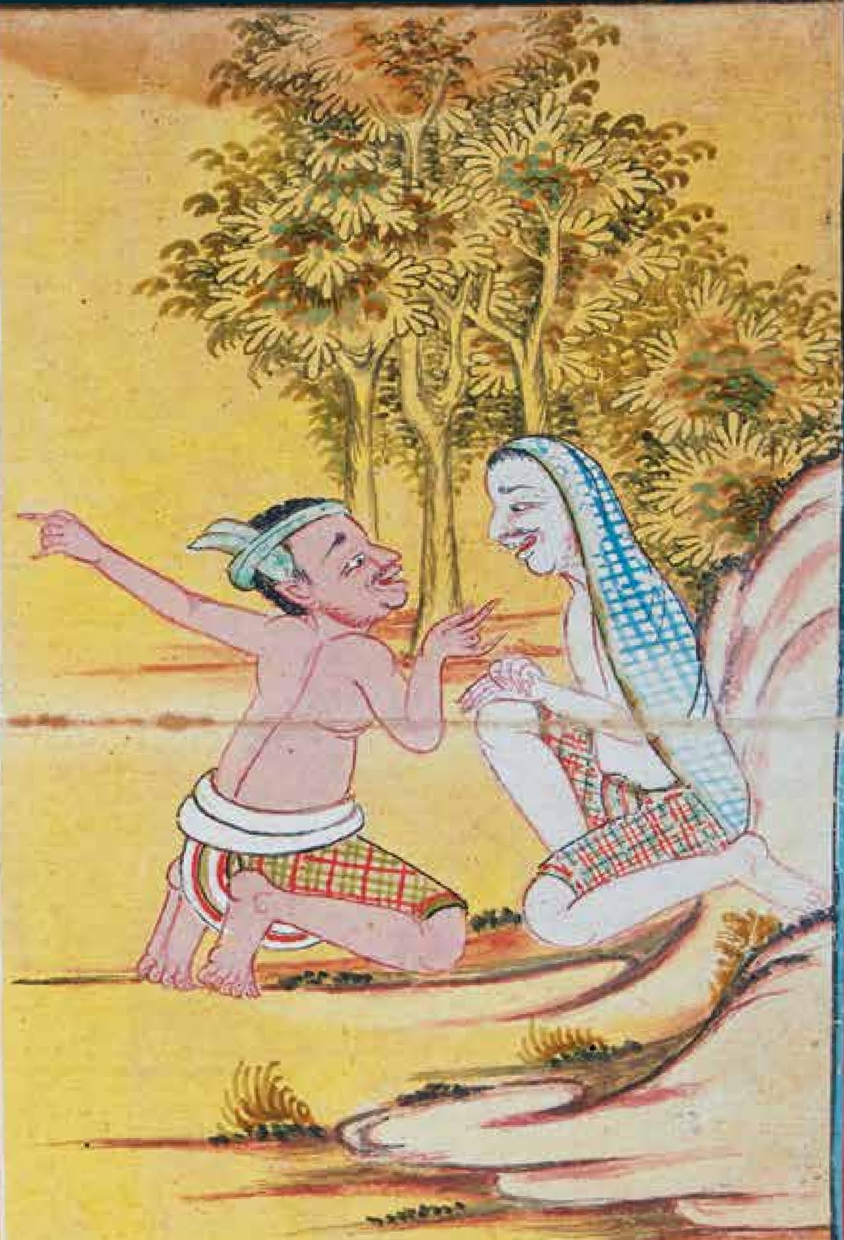

ภูริทัตชาดก นางนาคบริวารรับใช้พระโพธิสัตว์

พราหมณ์ผู้หนึ่งทราบสถานที่จำศีลของพระภูริทัตนำความไปบอกแก่นายอาลัมพายน์

ภูริทัตชาดก นายอาลัมพายน์จับนาคภูริทัต

พราหมณ์บอกที่จำศีลของพระโพธิสัตว์แก่นายอาลัมพายน์

จันทกุมารชาดก พระอินทร์ทำลายพิธีบูชายัญพระโพธิสัตว์จันทกุมาร

អកុសលាធម្មា អ

កតមេ ធម្មា កុសលា យ

...ឈានំ ភាវេតិ និយ្យានិកំ ៖

...ដ្ឋិ បហានាយ ឋំ

វិវិច្ចេវ កាមេហិ បឋ

...រក ទុក្ខបដិ

...បទំ ទន្ធាភិញ្ញំ តស្មឹ

អវិក្ខេបោ ហោតិ ឥមេ ធ

។ល។ ...ក្ខមេ ធ

...សម្មយេ ។ល។ ។ល។ ។ល។

จันทกุมารชาดก พระอินทร์ทำลายพิธีบูชายัญพระโพธิสัตว์

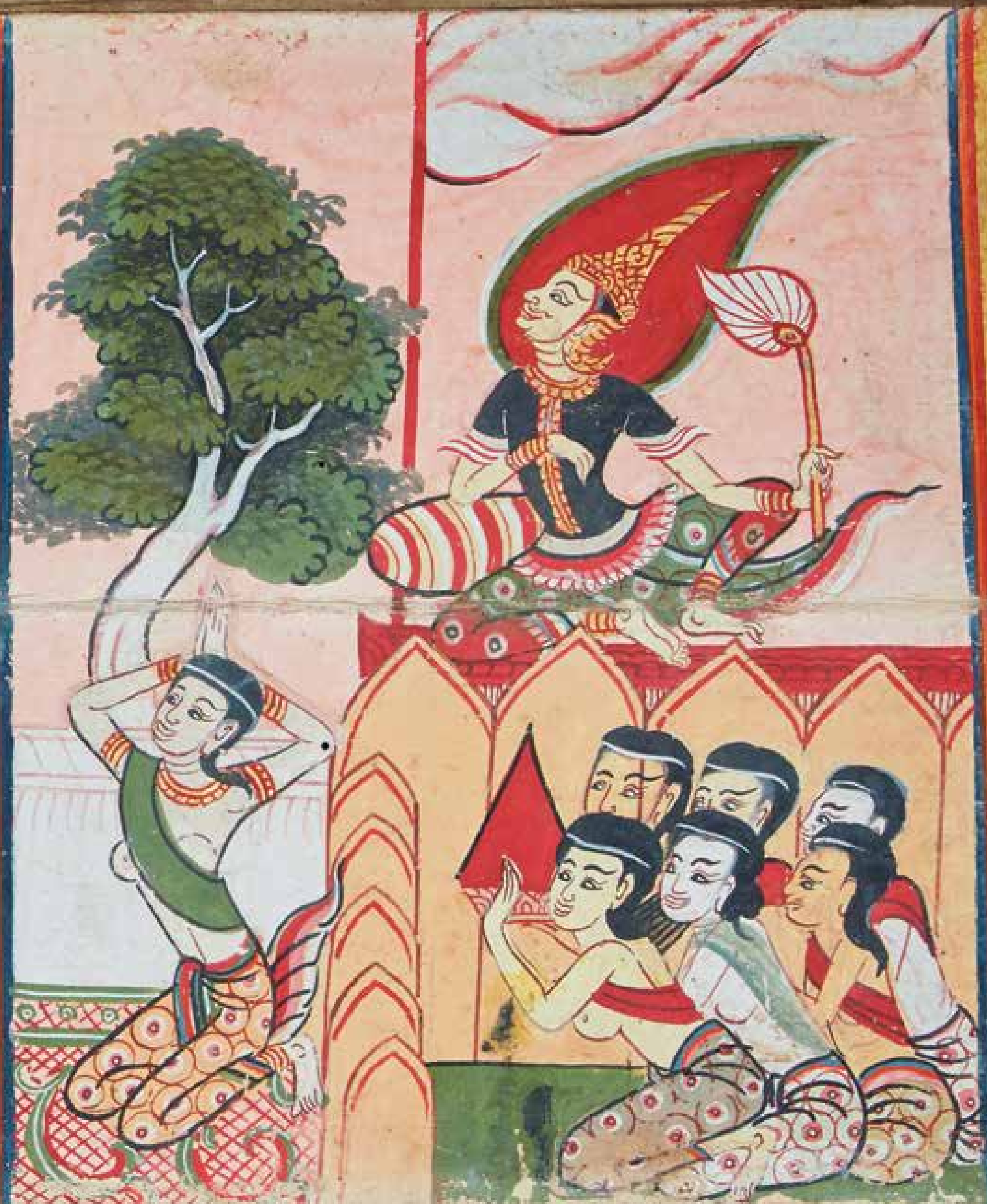
จันทกุมารชาดก พระอินทร์ทำลายพิธีบูชายัญ

นารทชาดก พระโพธิสัตว์พรหมนารทหาบทองลงมาสู่เมืองมนุษย์

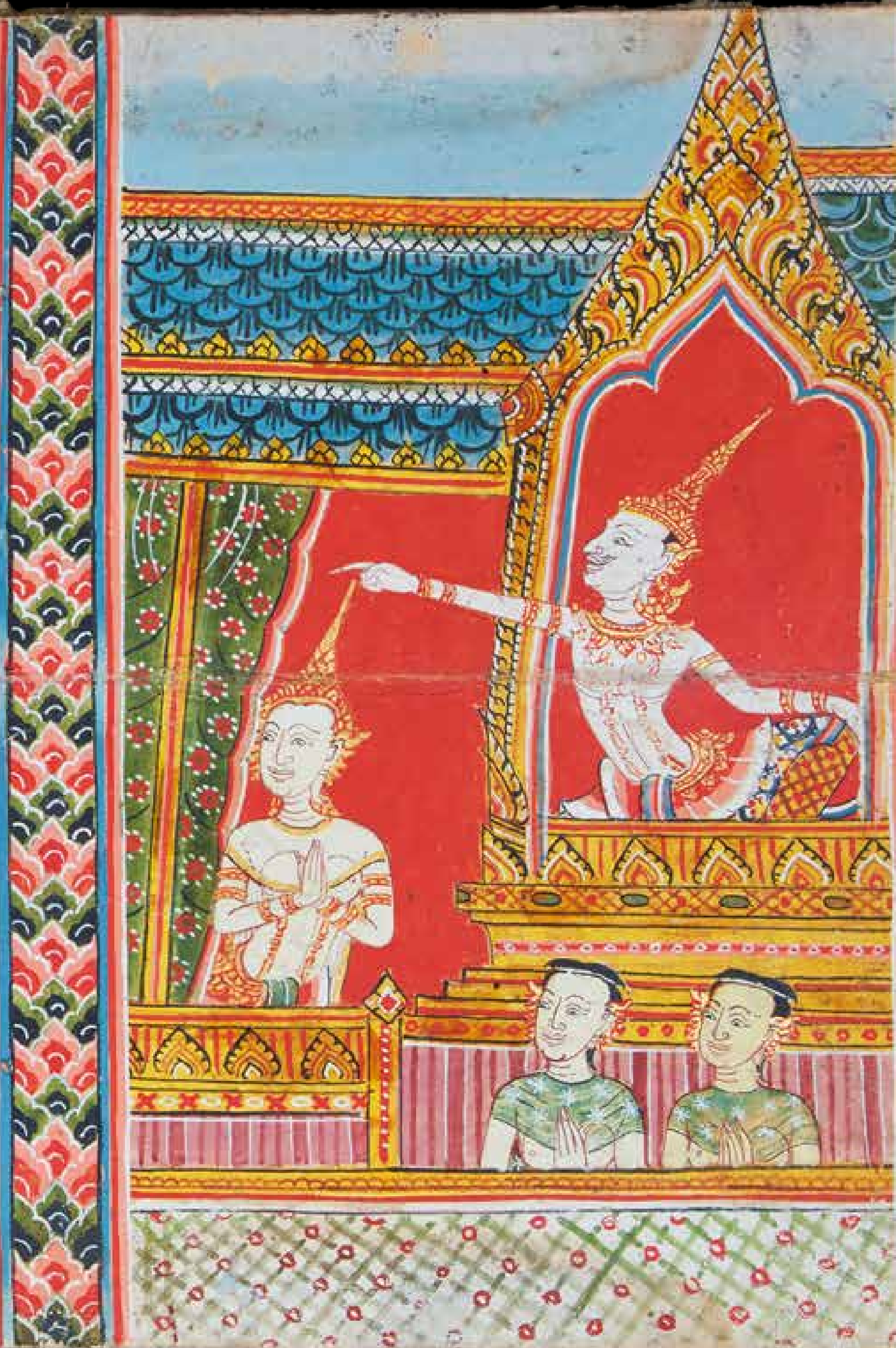

นารทชาดก พระโพธิสัตว์หาบทองลงมายังแดนมนุษย์เป็นที่ประจักษ์แก่พระเจ้าอังคติราชและพระราชธิดารุจา

นารทชาดก พระโพธิสัตว์พรหมนารทหาบทองมายังแดนมนุษย์

សព្វេតេកុសលមូលា
សព្វេតេធម្មាកុសលា
ម្មា សព្វេតេកុសល
យេនបនកុសលមូ
សព្វេតេធម្មាកុសលា
លន ឯកមូលាឯកមូ
ញ្ញមញ្ញមូលា យេន
អញ្ញមញ្ញមូលា
៕ ៚ ៕
សព្វេតេកុសលា៕ ៕

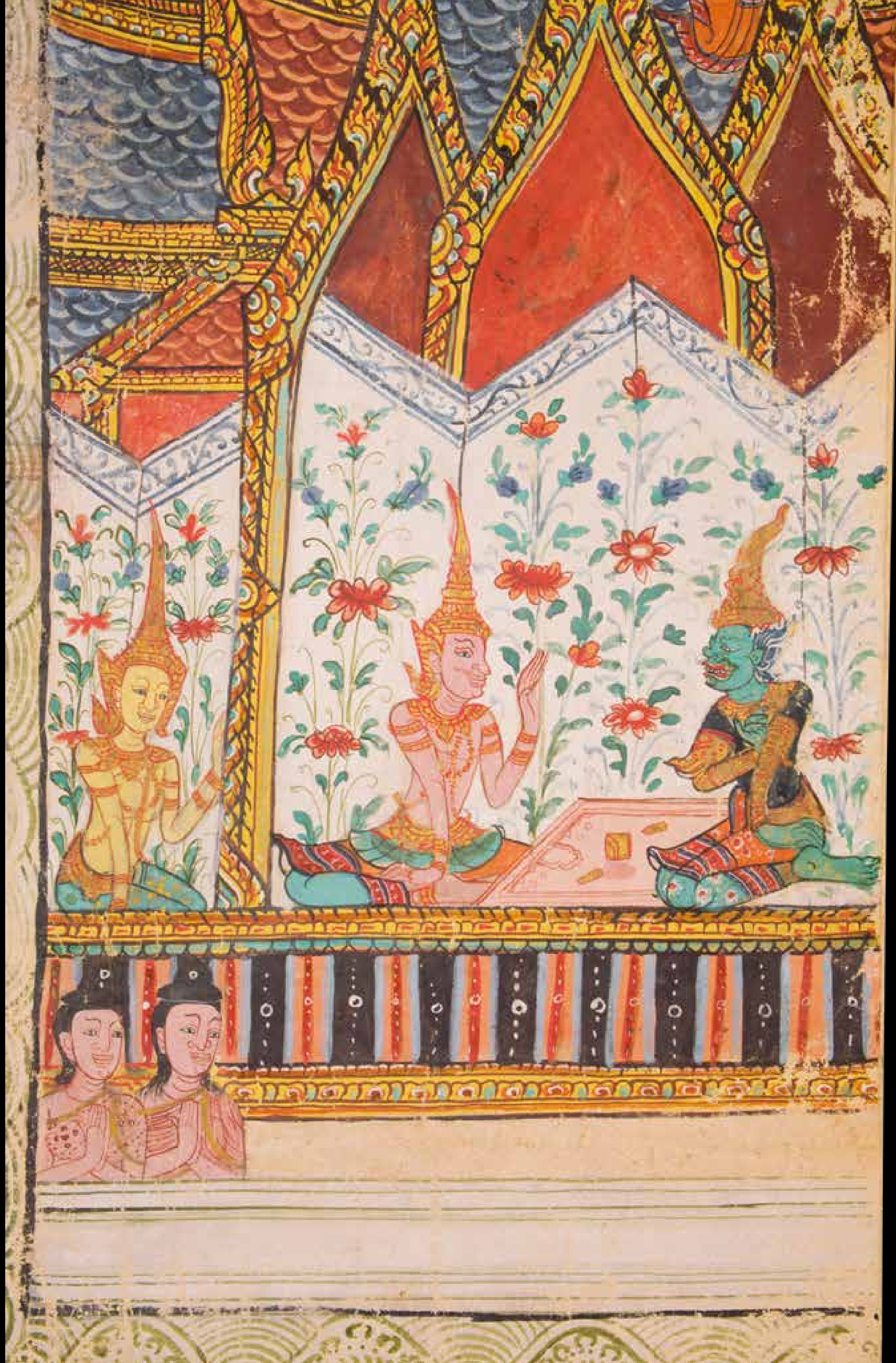

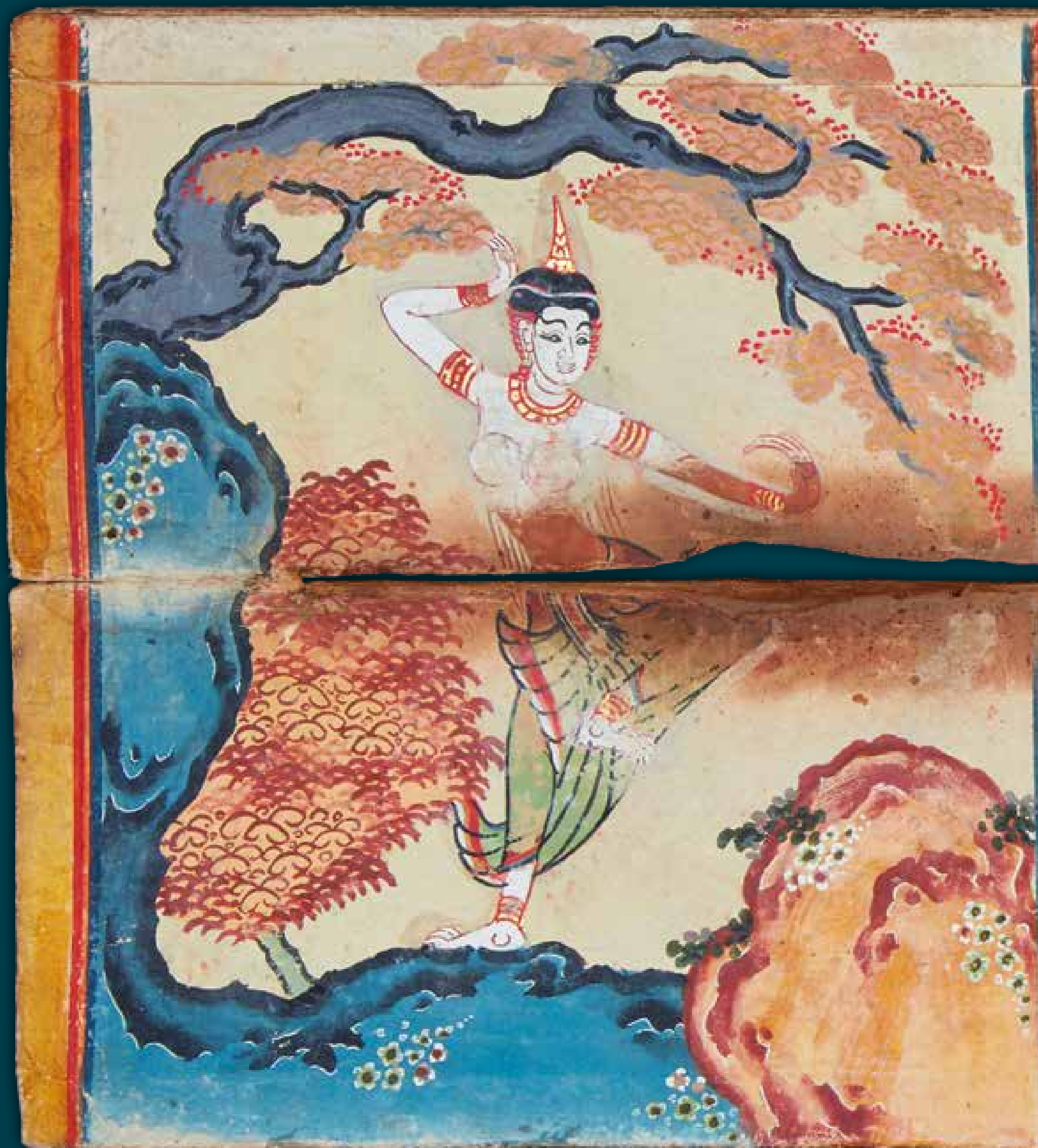
วิธุรชาดก ปุณณกยักษ์ให้พระโพธิสัตว์วิธุรบัณฑิตเกาะหางม้าพาเหาะไป

๑ พระวิทูลบูลนพะยักษผูกหางม้าเหาะไป

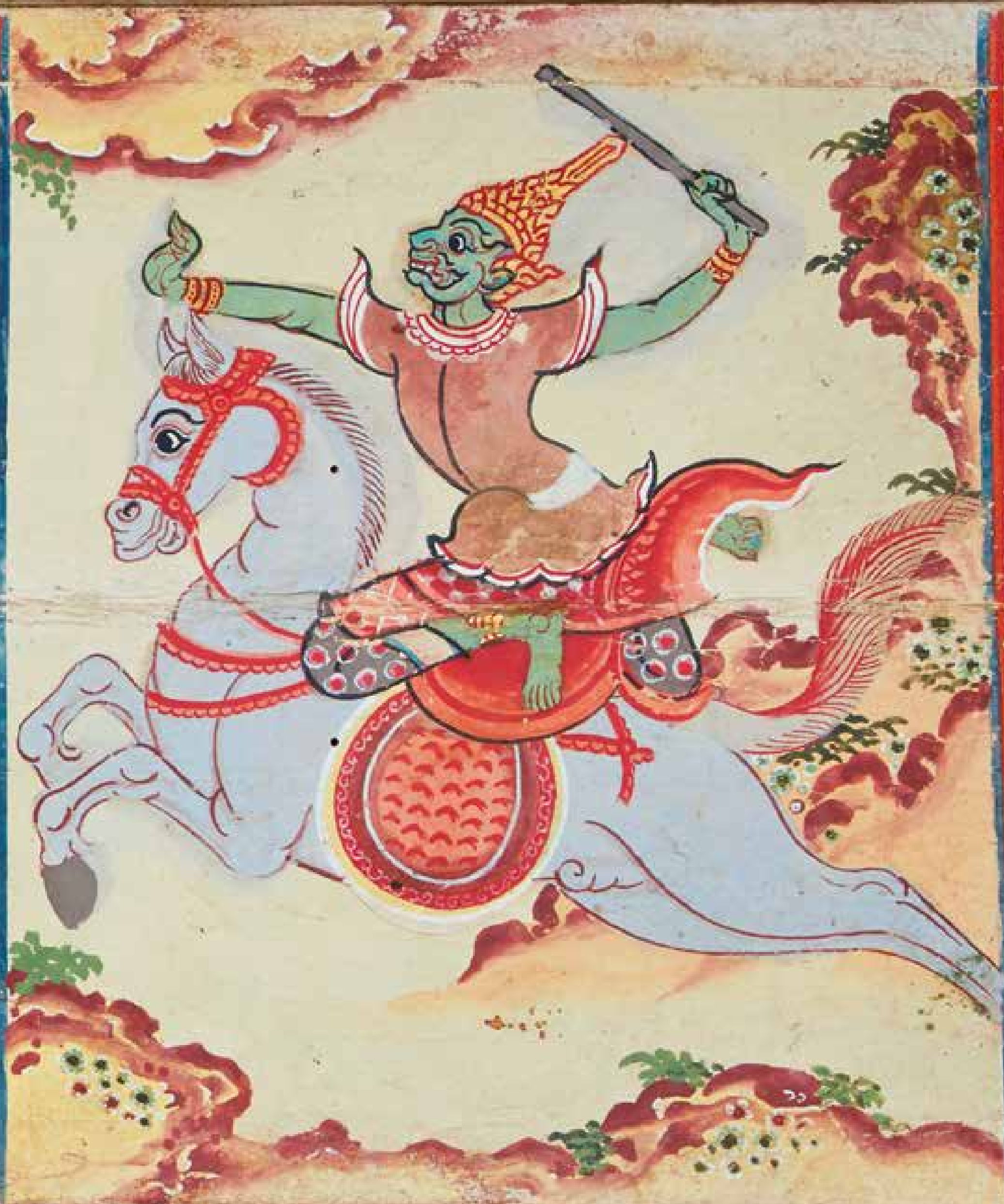

วิธุรชาดก พระเจ้าธนัญชัยโกรพราชทรงสกาเดิมพันกับปุณณกยักษ์

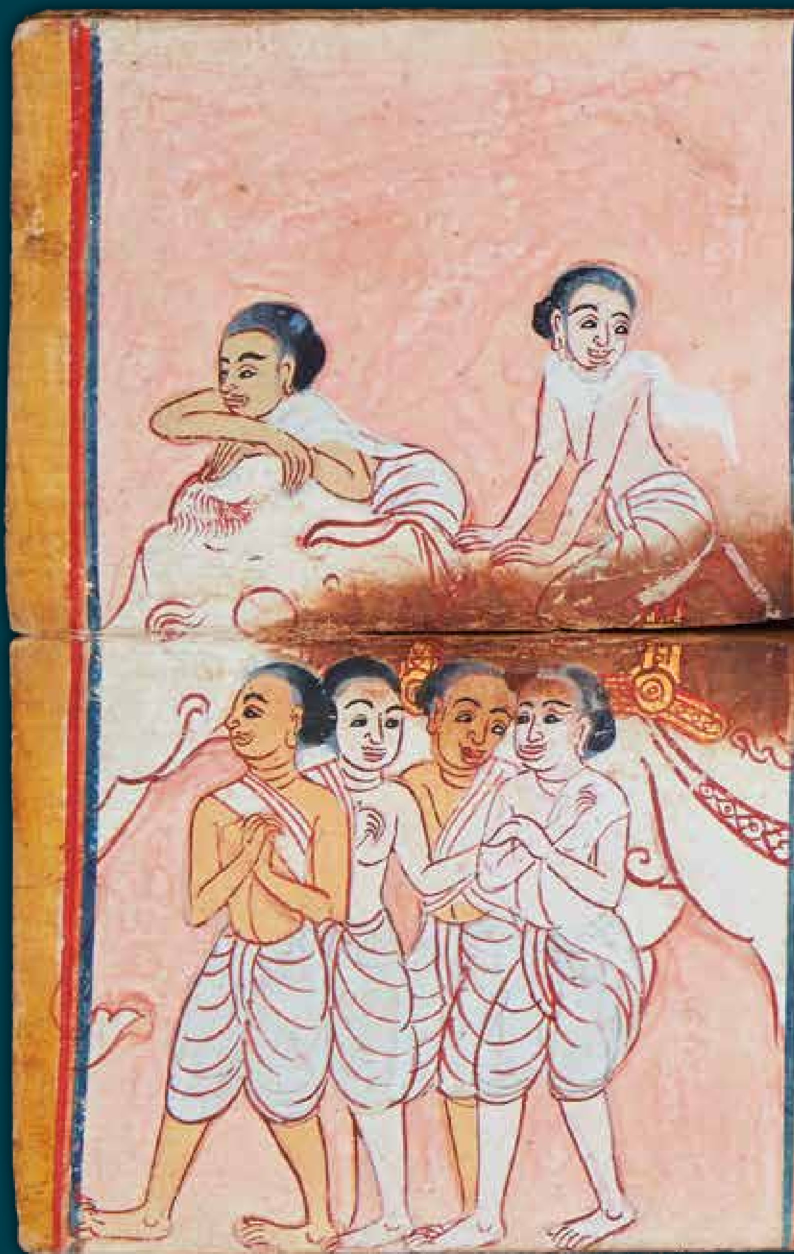
วิธุรชาดก นางอิรันทดีใช้ปุณณกยักษ์หาหัวใจบัณฑิตมาให้นาง

วิธุรชาดก นางอิรันทดีฟ้อนรำในป่าหิมพานต์

ปุณณกยักษ์บังคับพระโพธิสัตว์เกาะหางม้าไปกับตน

มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรพระราชทานช้างปัจจัยนาคแก่พราหมณ์ทั้ง ๘

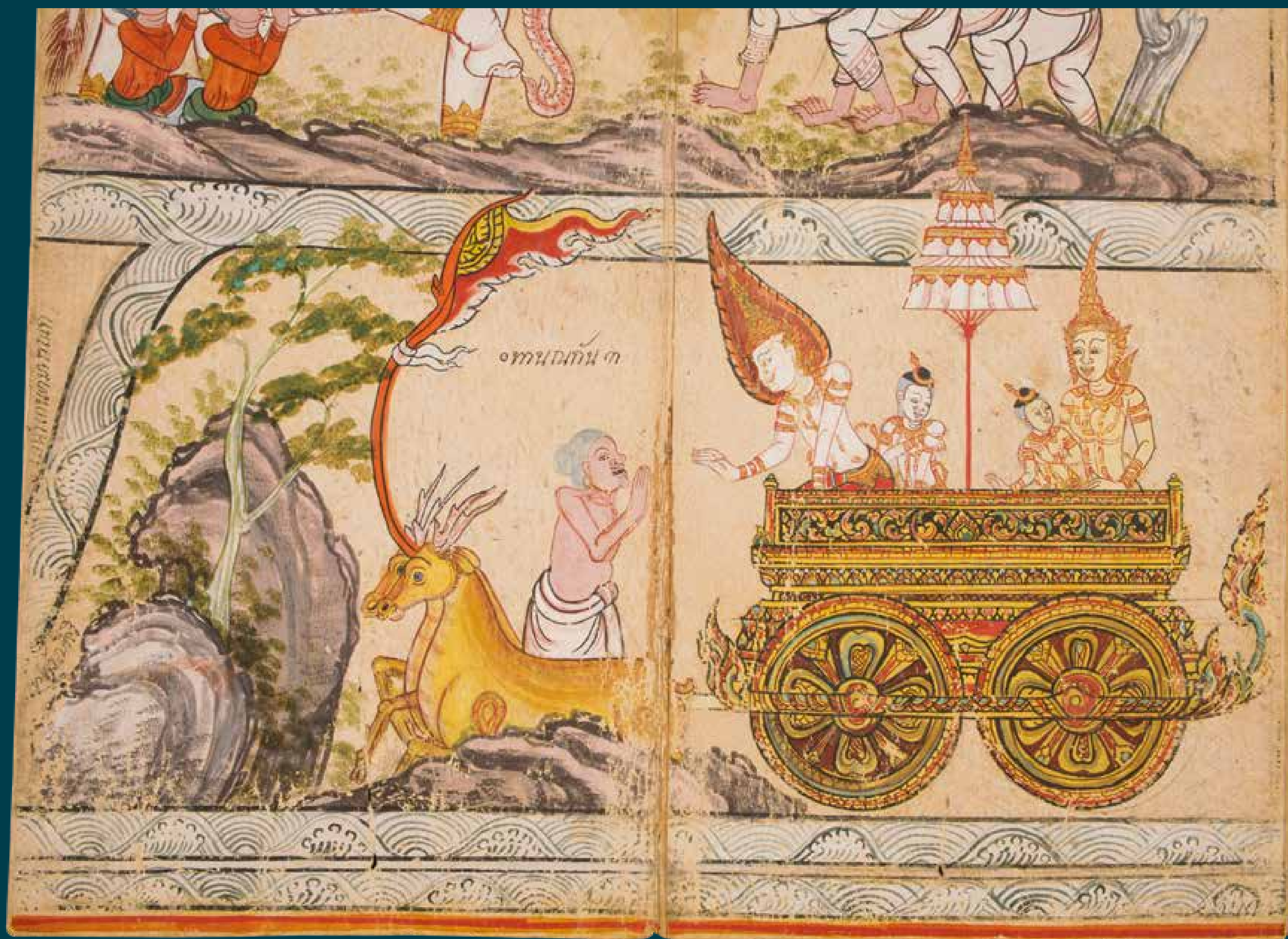

มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรพระราชทานช้างปัจจัยนาคแก่พราหมณ์ชาวกลิงครัฐ

จิตรกรไทยนิยมนำมหานิบาตชาดกทั้ง ๑๐ เรื่อง ที่เรียกว่า **ทศชาติ** หรือพระเจ้าสิบชาติมาเขียนเป็นจิตรกรรมทั้งบนฝาผนังและบนสมุดภาพ และในชาดกเรื่องเดียวกันยังนิยมเขียนภาพตอนเดียวกันแม้ว่าจะต่างยุคต่างสมัยและต่างฝีมือช่าง กล่าวคือ **เตมียชาดก** นิยมภาพตอนพระโพธิสัตว์ประทับนั่งสมาธิไม่หวั่นไหวต่อสิ่งยั่วยุรอบกาย และตอนพระโพธิสัตว์ทรงยกราชรถทดสอบพลละกำลังขณะถูกนำไปฝังทั้งเป็น **มหาชนกชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพระโพธิสัตว์กำลังว่ายน้ำในมหาสมุทร มีนางเทพธิดามณีเมขลาเหาะลอยอยู่ใกล้ๆ และตอนพระโพธิสัตว์สละราชสมบัติออกผนวช **สุวรรณสามชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพระเจ้าปิลยักข์แผลงศรไปยังพระโพธิสัตว์ซึ่งกำลังตักน้ำอยู่ท่ามกลางเนื้อทราย **เนมิราชชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพระมาตลีเทพสารถีนำพระโพธิสัตว์ไปชมนรกภูมิ และตอนพระโพธิสัตว์ประทับแสดงธรรมท่ามกลางเหล่าทวยเทพ **มโหสถชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพระโพธิสัตว์ถามตอบปริศนากับนางเภรีปริพาชิกาและตอนแสดงธรรมยุทธกับเกวัฏอมาตย์ **ภูริทัตชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพราหมณ์อาลัมพายน์ใช้มนตร์จับนาคพระโพธิสัตว์ที่จอมปลวก **จันทกุมารชาดก** นิยมเขียนภาพพระโพธิสัตว์ในพิธีบูชายัญและภาพตอนพระอินทร์ถือค้อนเหล็กหักฉัตรทำลายพิธี **นารทชาดก** นิยมเขียนภาพตอนพระโพธิสัตว์พรหมนารทหาบทองลงมายังเมืองมนุษย์ **วิธุรชาดก** นิยมเขียนภาพตอนปุณณกยักษ์จับพระโพธิสัตว์ผูกหางม้าเหาะไปและภาพตอนพระโพธิสัตว์แสดงธรรมโปรดปุณณกยักษ์ **เวสสันดรชาดก** เนื่องจากเรื่องนี้มีความยาวประกอบด้วยคาถาถึง ๑ พันคาถา และแบ่งเป็น ๑๓ กัณฑ์ พุทธศาสนิกชนให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มาก นำมาเขียนเป็นภาพตามลำดับกัณฑ์ต่างๆ ถึง ๑๓ ตอน เช่น ทานกัณฑ์นิยมเขียนภาพตอนพระโพธิสัตว์บริจาคช้างปัจจัยนาคแก่พราหมณ์ทั้ง ๘ กัณฑ์กุมารเขียนภาพตอนชูชกเฆี่ยนตีสองกุมาร และกัณฑ์มัทรีนิยมเขียนภาพตอนสามสัตว์ขวางทางที่นางมัทรีจะกลับมายังอาศรม

มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรพระราชทานม้าและรถแก่พราหมณ์ที่มาขอ

มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรและพระนางมัทรีอุ้ม ๒ กุมาร เดินทางไปสู่เขาวงกต

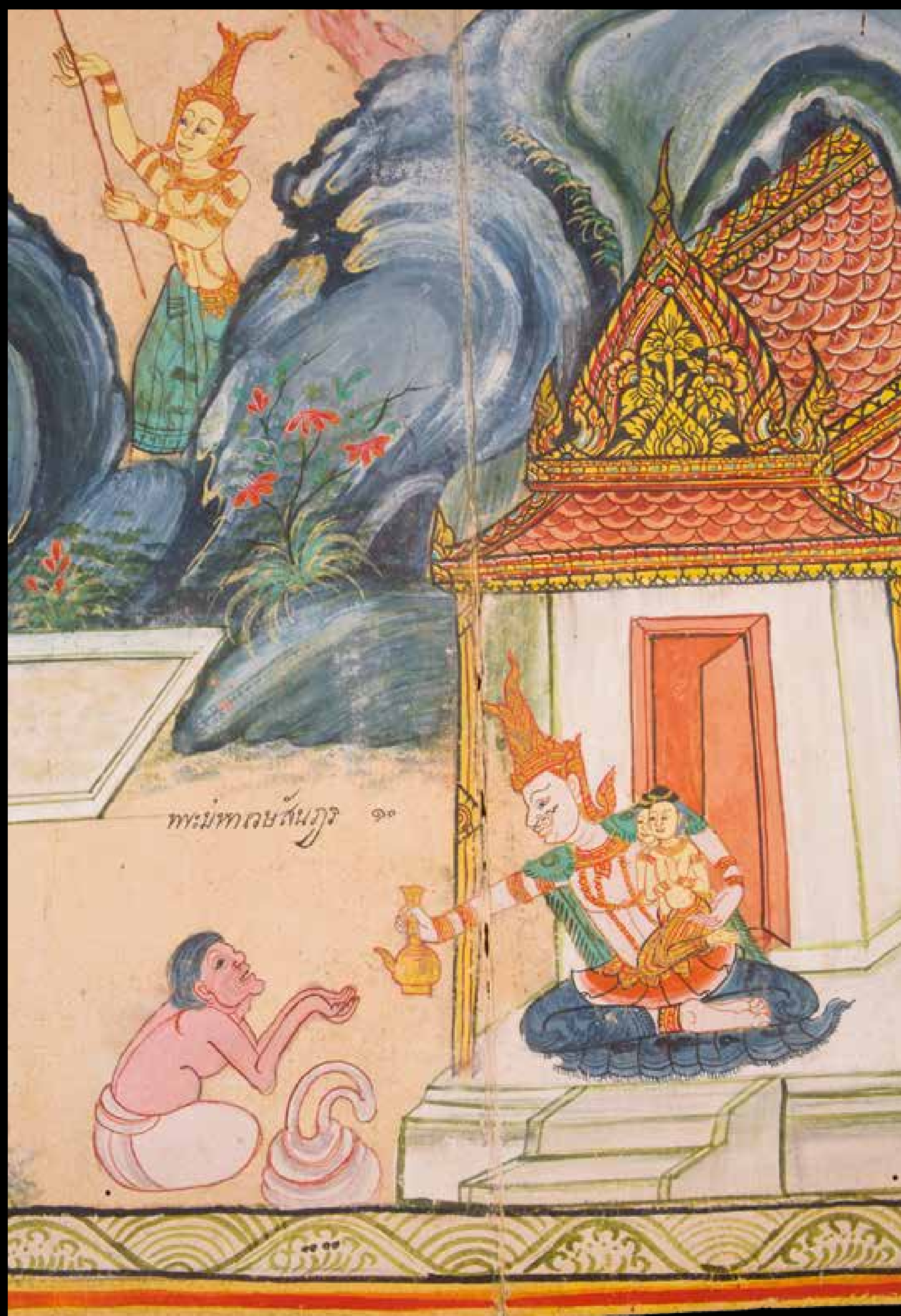
มหาเวสสันดรชาดก ชูชกท่องเที่ยวขอทาน

มหาเวสสันดรชาดก ชูชกพบพรานเจตบุตร

มหาเวสสันดรชาดก ชูชกพบอัจจุตฤษี

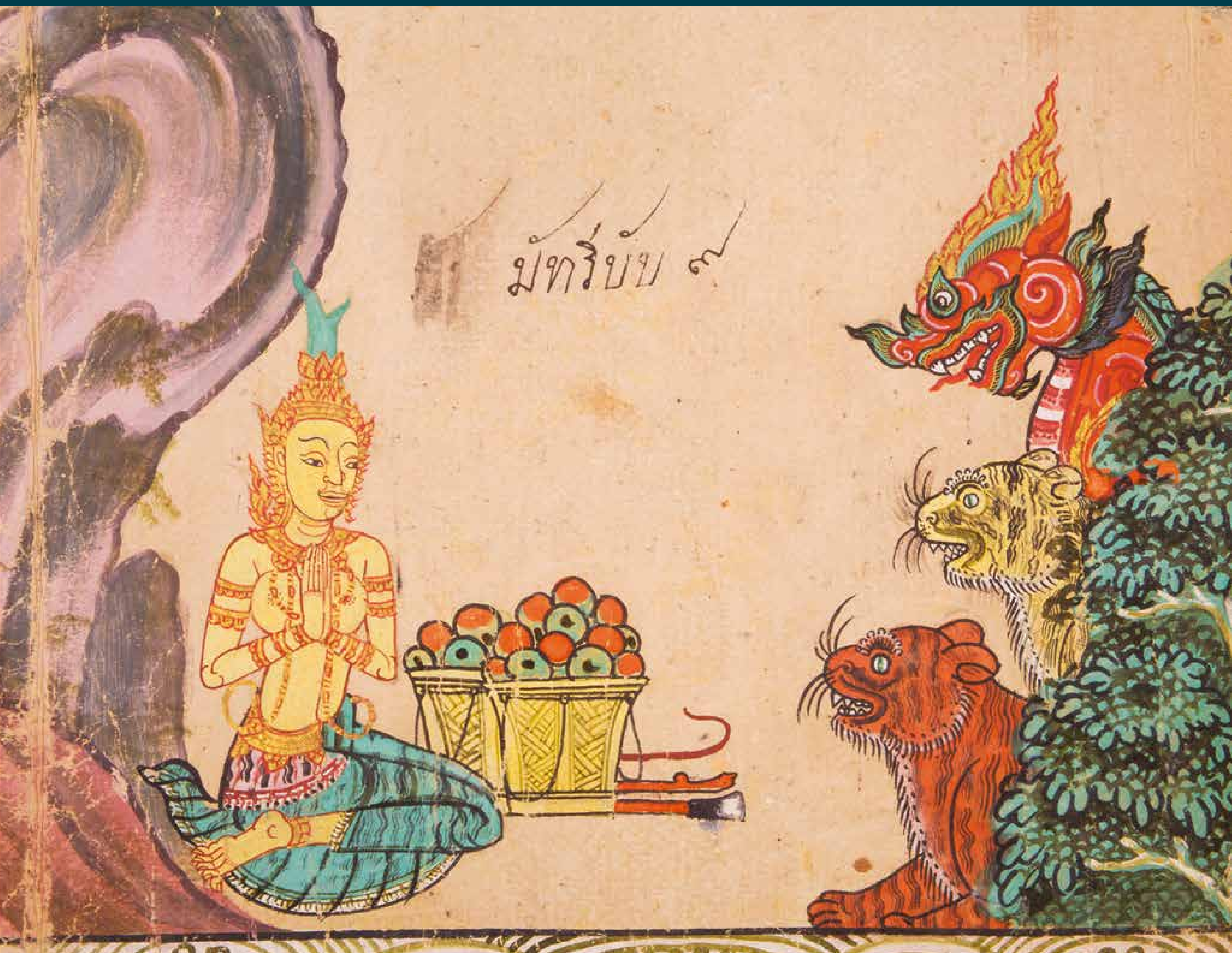
มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรพระราชทาน ๒ กุมาร แก่ชูชก

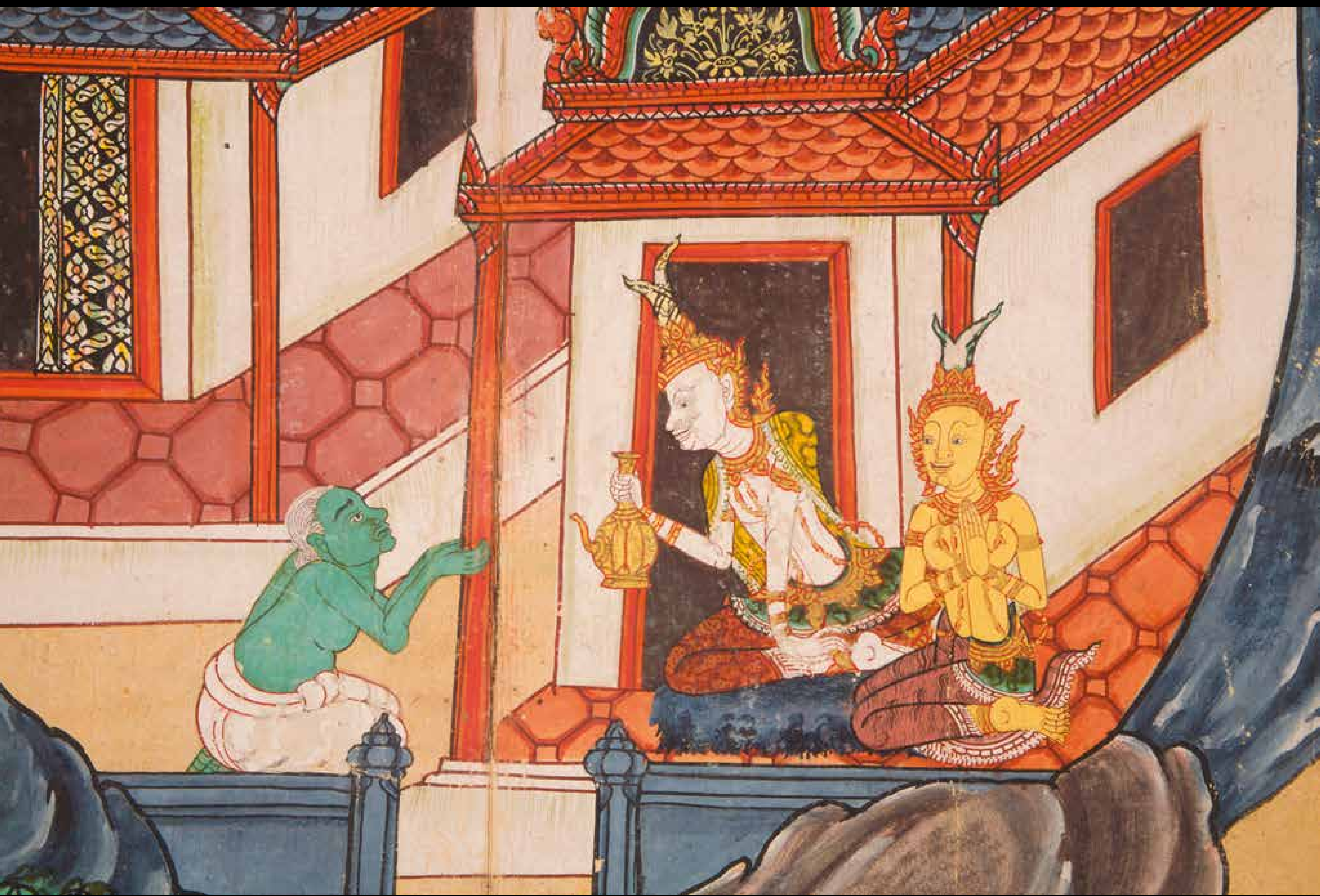
มหาเวสสันดรชาดก ชูชกพา ๒ กุมาร ออกเดินทาง

มหาเวสสันดรชาดก พระนางมัทรีออกจากอาศรมเที่ยวแสวงหาผลไม้

มหาเวสสันดรชาดก พระนางมัทรีพบ ๓ สัตว์ขวางทางดำเนินกลับอาศรม

มหาเวสสันดรชาดก พระอินทร์จำแลงเป็นพราหมณ์ขอพระราชทานพระนางมัทรีจากพระเวสสันดร

มหาเวสสันดรชาดก ชูชกพา ๒ กุมาร เดินทางไปในป่า เทพยดาจำแลงมาอภิบาล ๒ กุมาร

มหาเวสสันดรชาดก พระเจ้ากรุงสญชัย พระนางผุสดี และ ๒ กุมาร ไปรับพระเวสสันดรกับพระนางมัทรียังเขาวงกต

มหาเวสสันดรชาดก พระเวสสันดรและพระประยูรญาติเสด็จกลับพระนคร

พุทธประวัติ พระพุทธเจ้าผจญมารก่อนตรัสรู้ ใช้สัญลักษณ์ดอกบัวแทนพระพุทธเจ้า

พุทธประวัติ คัมภีร์ที่แสดงเรื่องพุทธประวัติหรือประวัติของพระพุทธเจ้าคือ “คัมภีร์ปฐมสมโพธิ” หรือ “ปฐมสมโพธิกถา” ซึ่งแสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติจนถึงปรินิพพานและตอนท้ายของคัมภีร์ดังกล่าวยังอธิบายต่อเนื่องไปถึงเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน ซึ่งเนื้อหาทั้งหมดรวบรวมและเรียบเรียงมาจากข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

เรื่องพุทธประวัติตามคัมภีร์ปฐมสมโพธิที่ปรากฏในสมุดภาพจิตรกรรมไทยอาจจำแนกเนื้อหาได้เป็น ๒ ภาค คือ

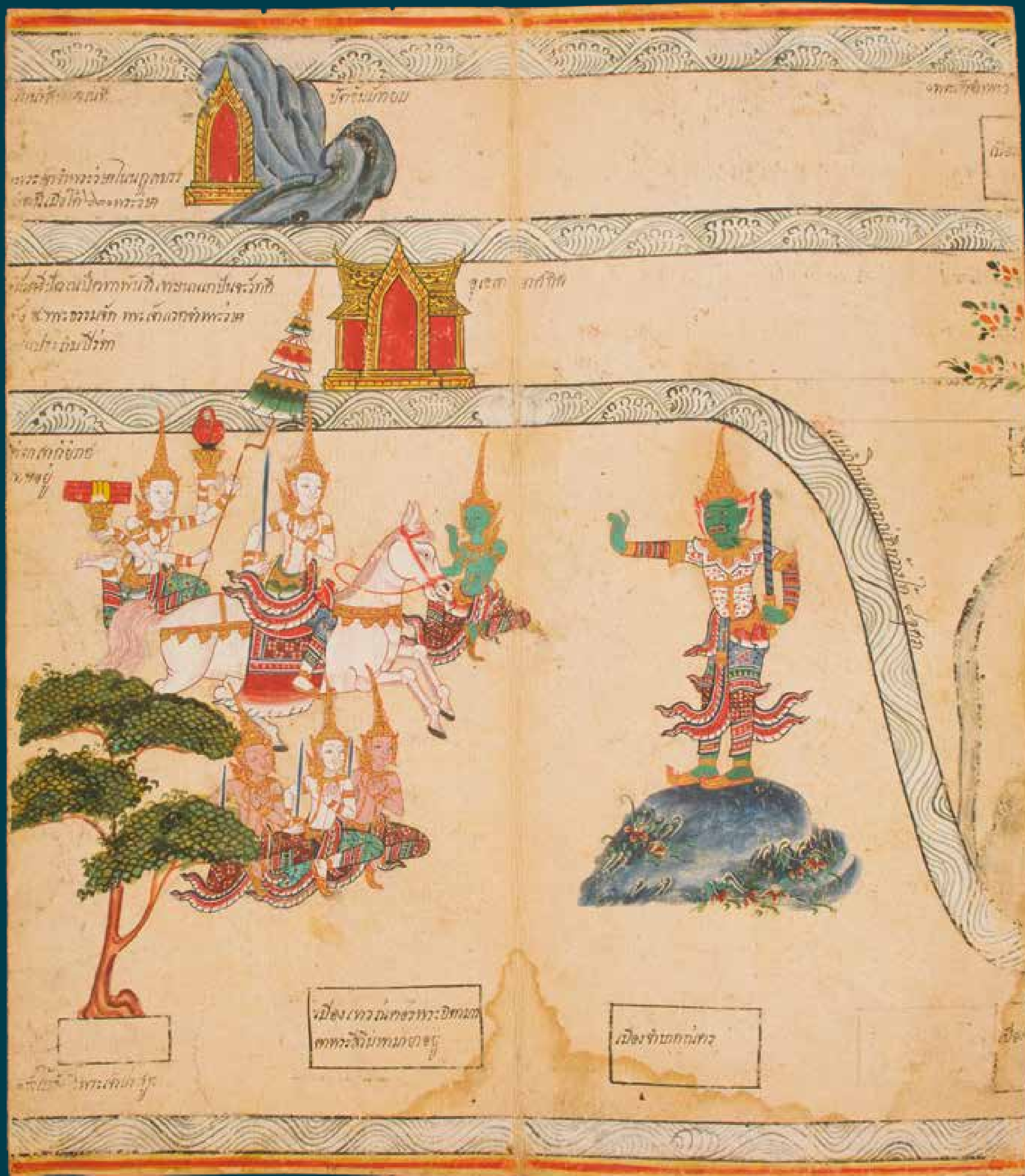
๑. ภาคก่อนการตรัสรู้ตั้งแต่ประสูติจนถึงตรัสรู้ ตอนที่นิยมนำมาเขียนภาพได้แก่ ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ตอนมารผจญ และตอนเสวยวิมุติสุข

พุทธประวัติ ตอนพระนางสิริมหามายาประสูติพระราชกุมาร

พุทธประวัติ ตอนเจ้าชายสิทธัตถะพบเทวทูตทั้ง ๔

พุทธประวัติ ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์

พุทธประวัติ ตอนพระอินทร์ดีดพิณ ๓ สาย และนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส

๒. ภาคหลังการตรัสรู้จนถึงปรินิพพาน ตอนที่นิยมนำมาเขียนเป็นภาพจิตรกรรมได้แก่ ตอนแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตอนยมกปาฏิหาริย์ ตอนโปรดพุทธมารดาและตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

พุทธประวัติ ตอนพระอานนท์ถวายน้ำสรงพระพุทธเจ้า

พุทธประวัติ ตอนพระอานนท์ตักน้ำไปถวายพระพุทธเจ้า

...តោ សម្មាសម្ពុទ្ធស្ស ៕៚ ៕៚

...ត្វា ទសបារមីសម្បូណ្ណោ សុត្ត ៚

...សារថិ សត្ថា ទេវមនុស្សានំ ពុទ្ធោ ភគ

...អរកត្តា អរហំ ៕ អារកត្តា ហតត្តា

បច្ចយាទីនំ ហតត្តា អរហំ បាបក

...អរហំ ៕ ៙ ៕ តិលោកបត្តិតិភវេ

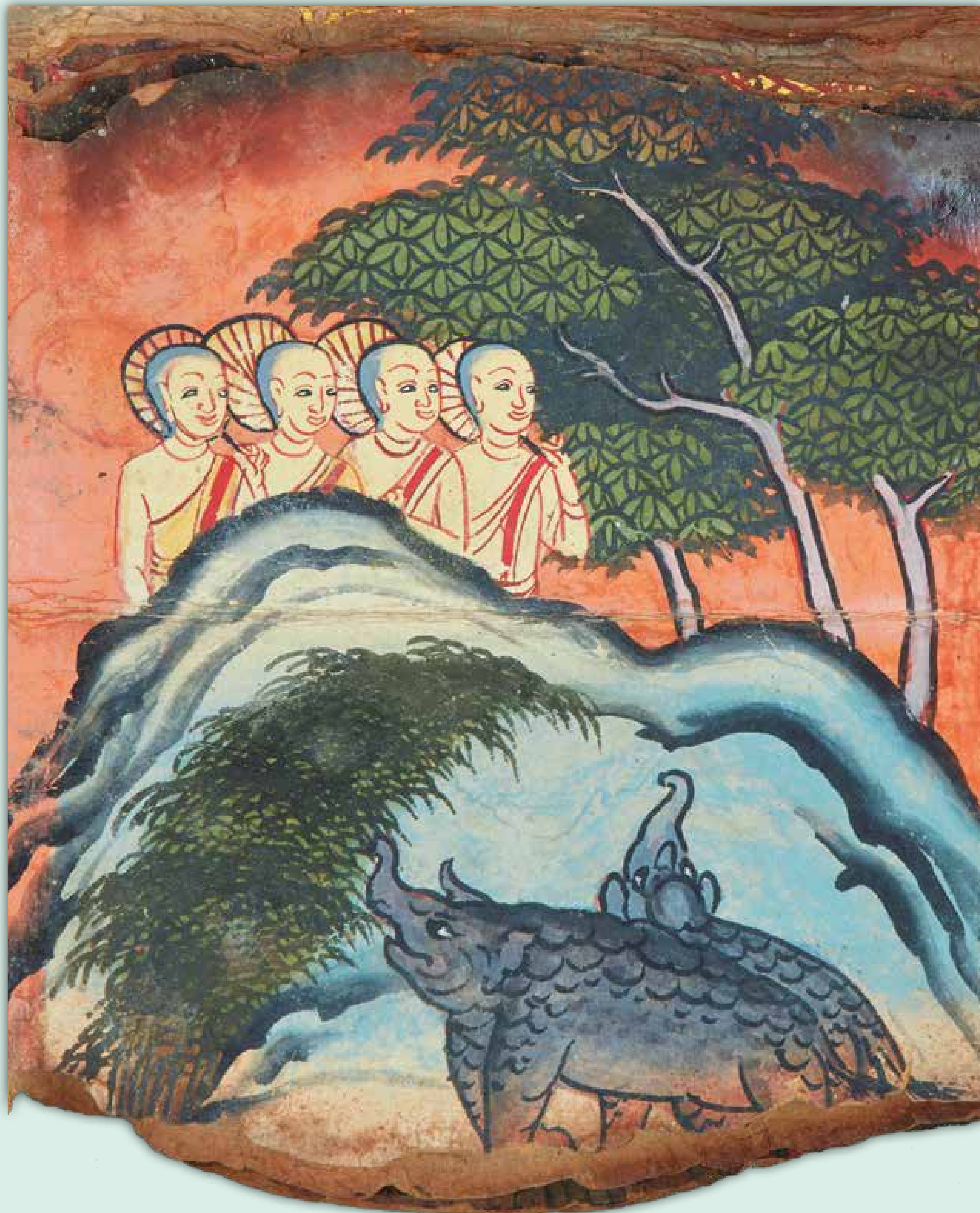
...ធំ ៕ ហតត្តារិចក្កំ វរធក្ខិណារហំ ន

...សោភគតាសម្មាសម្ពុទ្ធោ ៙ សព្វ

សោភគ្គា សម្មាសម្ពុទ្ធោ ៚

...សម្ពុទ្ធោ អរហំសម្មា ៚

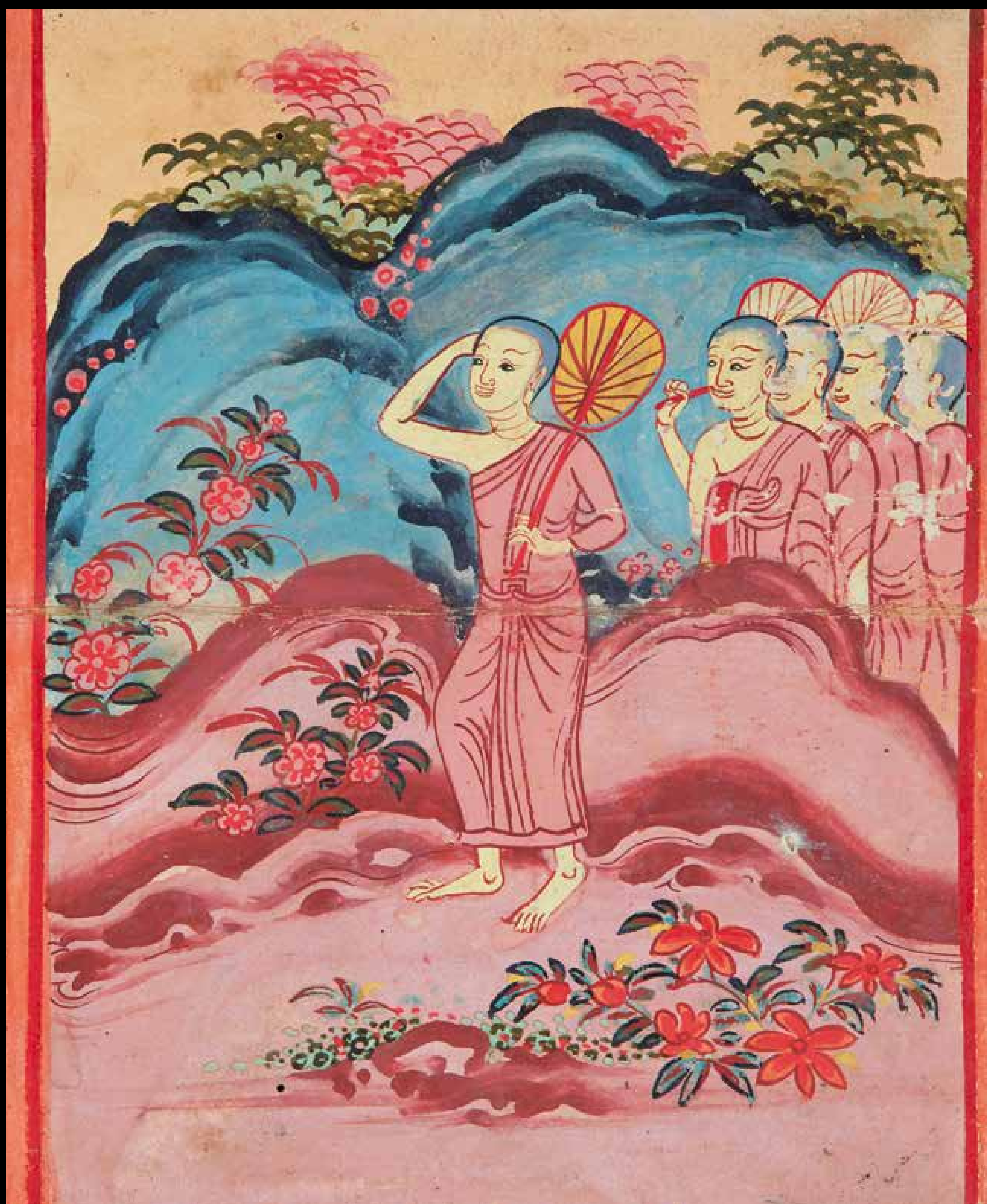

พระสงฆ์สาวกพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ตอนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน

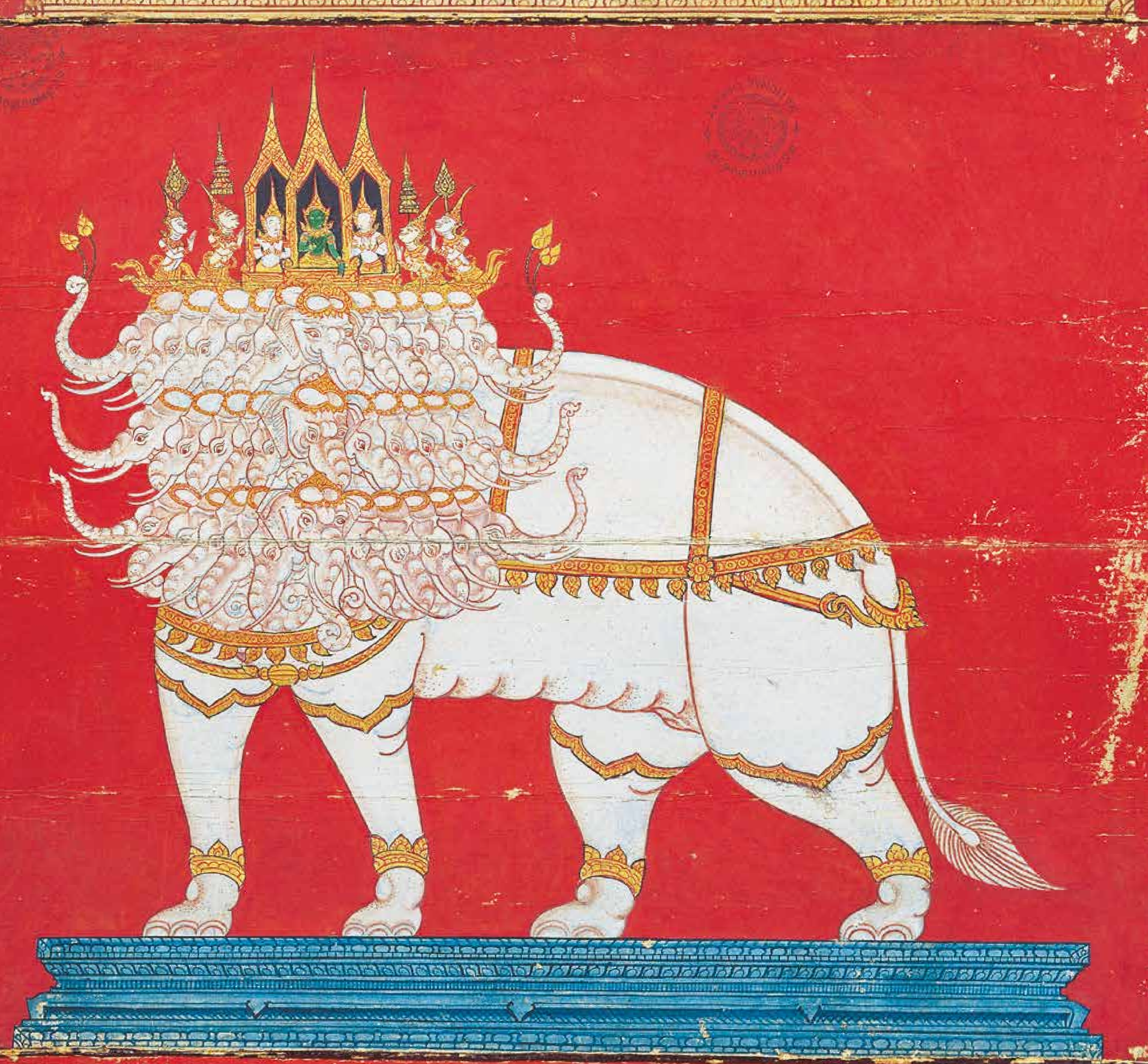
พุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน

พุทธประวัติ ตอนพระมหากัสสปะและพระอรหันตสาวกเดินทางไปถวายพระเพลิงพุทธสรีระ

พระเถระเดินทางไปถวายพระเพลิงพุทธสรีระ

ช้างเอราวัณ พาหนะของพระอินทร์

๔ ตำราองค์ความรู้ภูมิปัญญาไทย

สมุดไทยที่บันทึกองค์ความรู้ต่างๆ ในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทยมีอยู่เป็นจำนวนมาก ครอบคลุมเนื้อหาสรรพวิทยาการด้านต่างๆ อย่างกว้างขวาง ได้แก่ พงศาวดาร จดหมายเหตุ ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ตัวบทกฎหมาย อันแสดงถึงชีวิตความเป็นอยู่ ความเชื่อ และวิถีสังคมไทยในอดีต สมุดไทยประเภทตำราองค์ความรู้ส่วนมากไม่มีภาพประกอบ เช่น ตำรายา ตำราเวทมนตร์คาถา ตำราพรหมชาติ และตำราโหราศาสตร์ เป็นต้น ตำราดังกล่าวมักเก็บรักษาและสืบทอดองค์ความรู้กันอยู่ในวงศ์ตระกูล ซึ่งผู้ที่จะศึกษาหรืออ่านตำราเหล่านี้ ต้องอาศัยพื้นฐานองค์ความรู้ด้านอื่นๆ ประกอบด้วยจึงจะเข้าใจรายละเอียดและข้อจำกัดขององค์ความรู้แต่ละด้าน ครั้นเวลาล่วงเลยไปบริบททางสังคมเปลี่ยนแปลง องค์ความรู้แบบไทยก็ค่อยเลือนหาย เหินห่างจากวิถีความเป็นอยู่ของผู้คน จนไม่สามารถเข้าใจองค์ความรู้ที่บันทึกไว้ในตำราเหล่านั้นได้

สมุดไทยประเภทตำราส่วนหนึ่งมีภาพประกอบที่งดงาม อธิบายเนื้อหาที่เป็นลายลักษณ์อักษรในลักษณะที่เรียกว่า “สมุดภาพ” ตำรับตำราประเภทนี้มีการรวบรวมเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติเป็นจำนวนมาก มีทั้ง “ฉบับหลวง” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ของราชสำนัก และ “ฉบับราษฎร์” ซึ่งเป็นของวัดวาอารามและของราษฎร

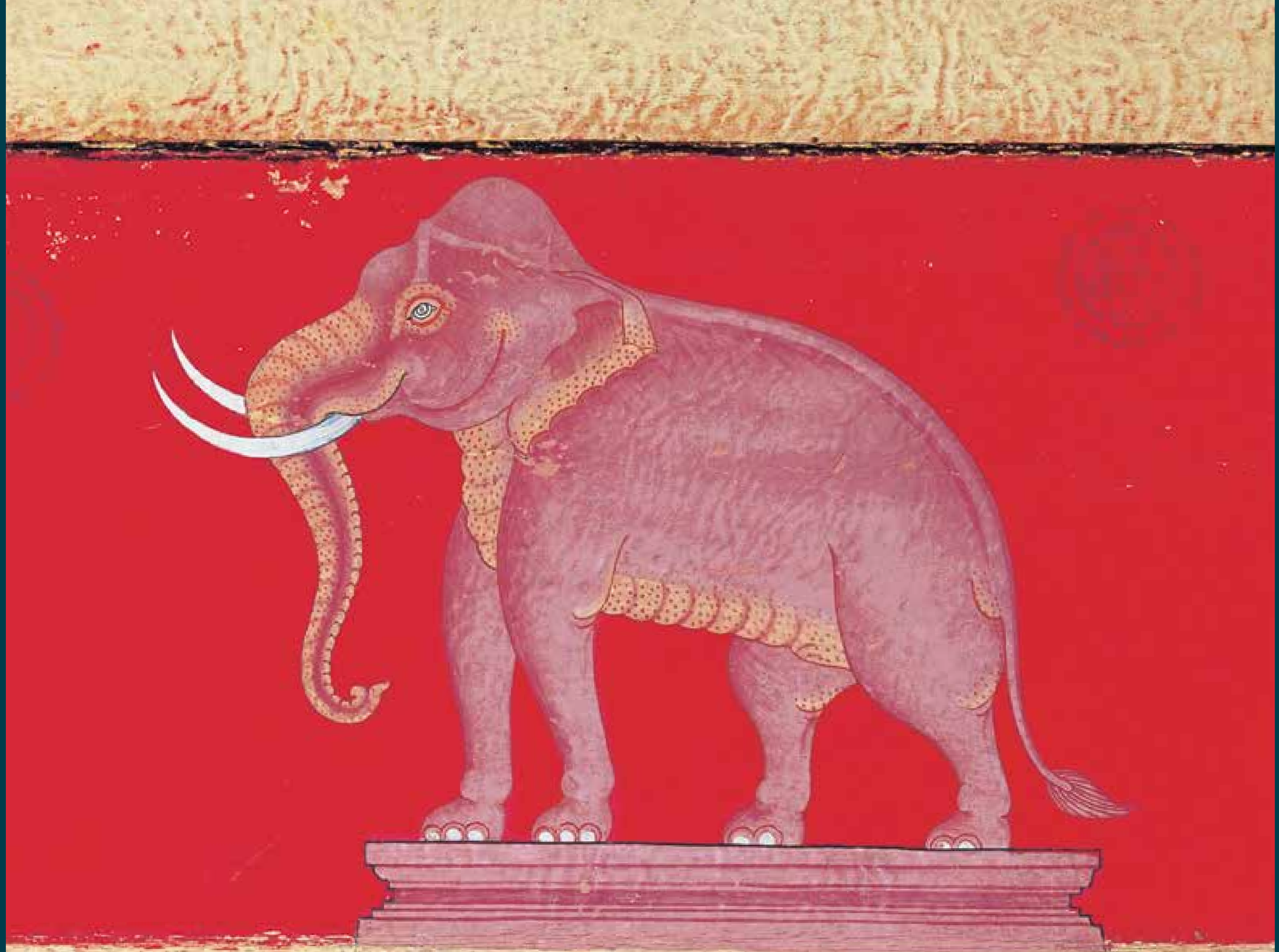

ช้างคีรีเมขล์ไตรดายุค พาหนะของท้าวไพจิตราสูร

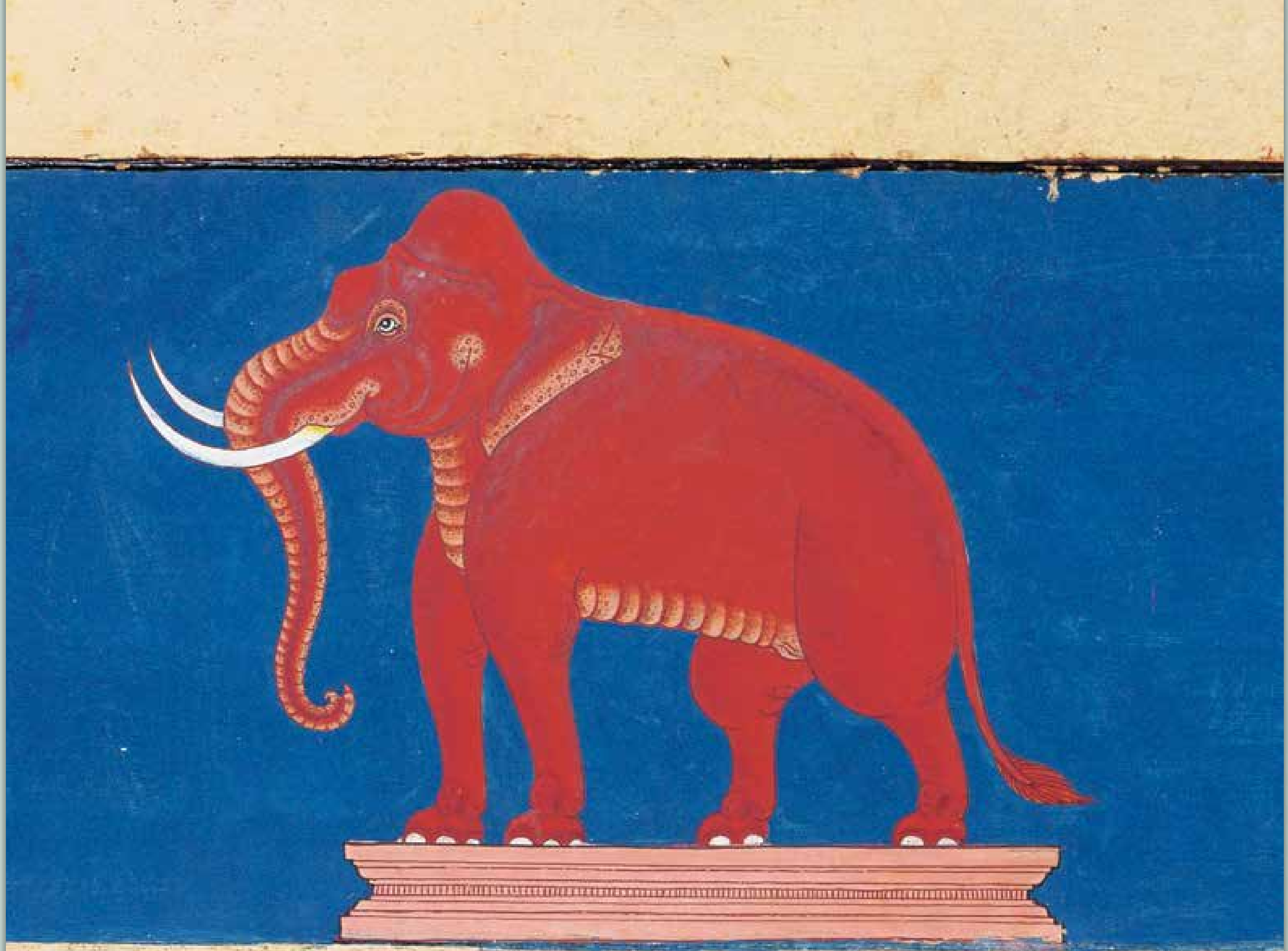
ตำราช้าง หรือ ตำราคชลักษณ์

ช้างเป็นยุทธพาหนะสำคัญของกองทัพสมัยโบราณ และช้างที่มีลักษณะเป็นช้างเผือกหรือช้างสำคัญถือว่าเป็นมงคลของพระมหากษัตริย์และแผ่นดิน ดังนั้นการจะตัดสินว่าช้างใดประกอบด้วยศุภลักษณ์หรือเป็นช้างเผือกจึงต้องมีตำราที่เรียกว่า "ตำราคชลักษณ์" เป็นองค์ความรู้สำหรับประกอบการพิจารณา ตำราช้างหรือตำราคชลักษณ์ของไทยมีอยู่หลายฉบับ เช่น ตำราช้างในรัชกาลที่ ๑ สมุดภาพตำราช้างในรัชกาลที่ ๒ ตำราช้างคำฉันท์ และตำราช้างคำโคลง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งตำราทุกฉบับอธิบายลักษณะดี ลักษณะร้าย และกำหนดชื่อไว้ตามลักษณะที่กล่าว และทุกฉบับระบุถึงคติความเชื่อตรงกันว่า ช้างมีกำเนิดจากพระผู้เป็นเจ้า ๔ องค์ คือ พระนารายณ์ พระอิศวร พระพรหม และพระเพลิง และจำแนกช้างออกเป็น ๔ ตระกูลตามกำเนิดที่พระผู้เป็นเจ้าประทาน ได้แก่ วิษณุพงศ์ อิศวรพงศ์ พรหมพงศ์ และอัคนีพงศ์

ตำราช้างฉบับที่มีความสำคัญยิ่ง คือ สมุดภาพตำราช้าง ฉบับรัชกาลที่ ๒ ซึ่งในรัชกาลนี้ได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๓ ช้าง ทำให้ราชสำนักในครั้งนั้นศึกษาและตรวจสอบแบบแผนและตำราต่างๆ ที่เกี่ยวกับช้างและบันทึกไว้เป็นหลักฐานของราชการแผ่นดิน

ช้างศุภลักษณ์ "อุลมาลี" จากตำราช้างฉบับหลวง

ช้างศุภลักษณ์ "ดามพหัตถี" จากตำราช้างฉบับหลวง

ช้างศุภลักษณ์ "พทันธร" จากตำราช้างฉบับหลวง

ช้างศุภลักษณ์ “เมฆสมทรง” จากตำราช้างฉบับหลวง

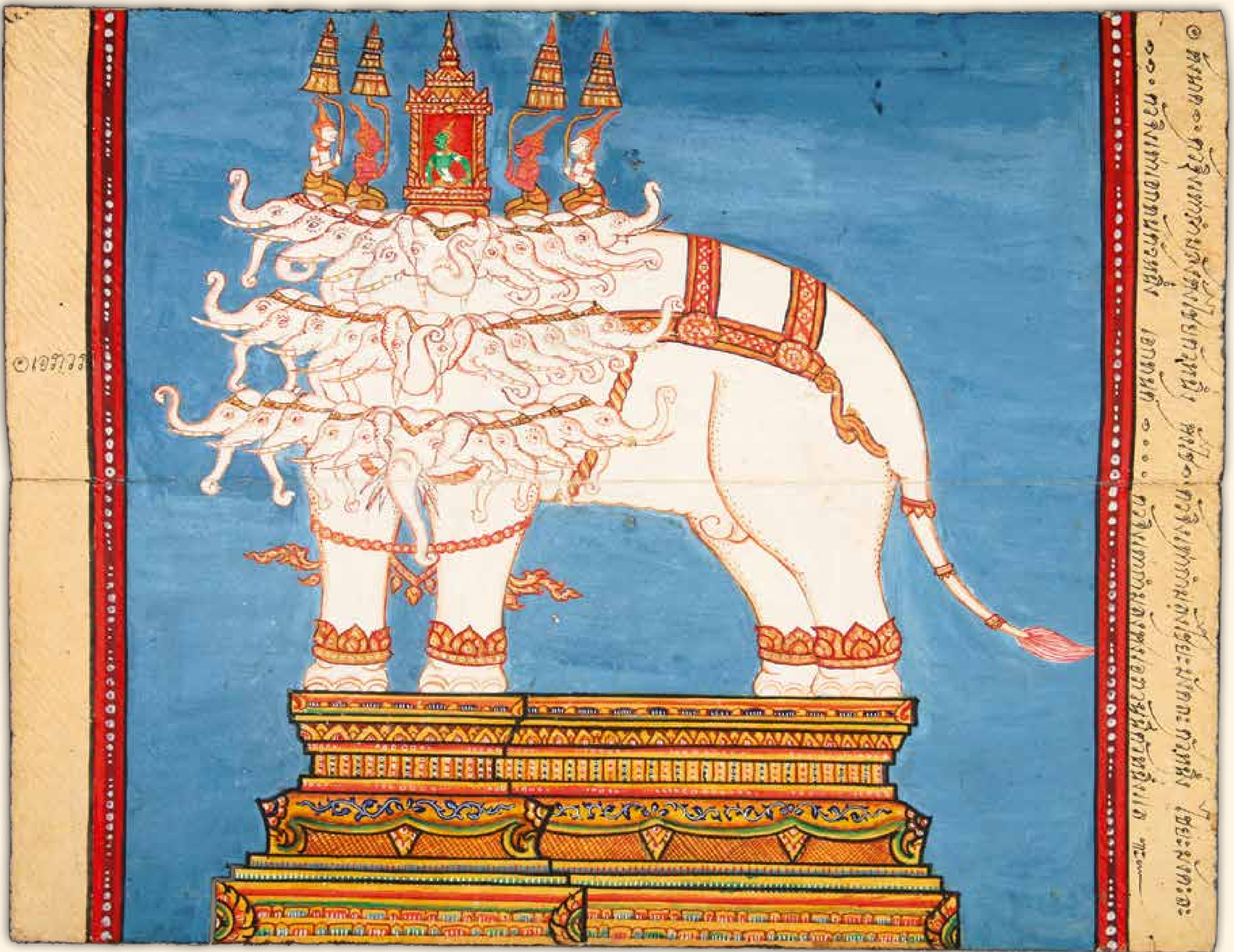
ช้างศุภลักษณ์ "บุษปทันต์" จากตำราช้างฉบับหลวง

มาตังคกรีเทพ เทวดา ๒๖ องค์ ที่รักษาร่างกายส่วนต่างๆ ของช้าง จากสมุดภาพตำราช้าง

ช้างคีรีเมขล์ไตรดายุค จากสมุดภาพตำราช้าง

พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ จากสมุดภาพตำราช้าง

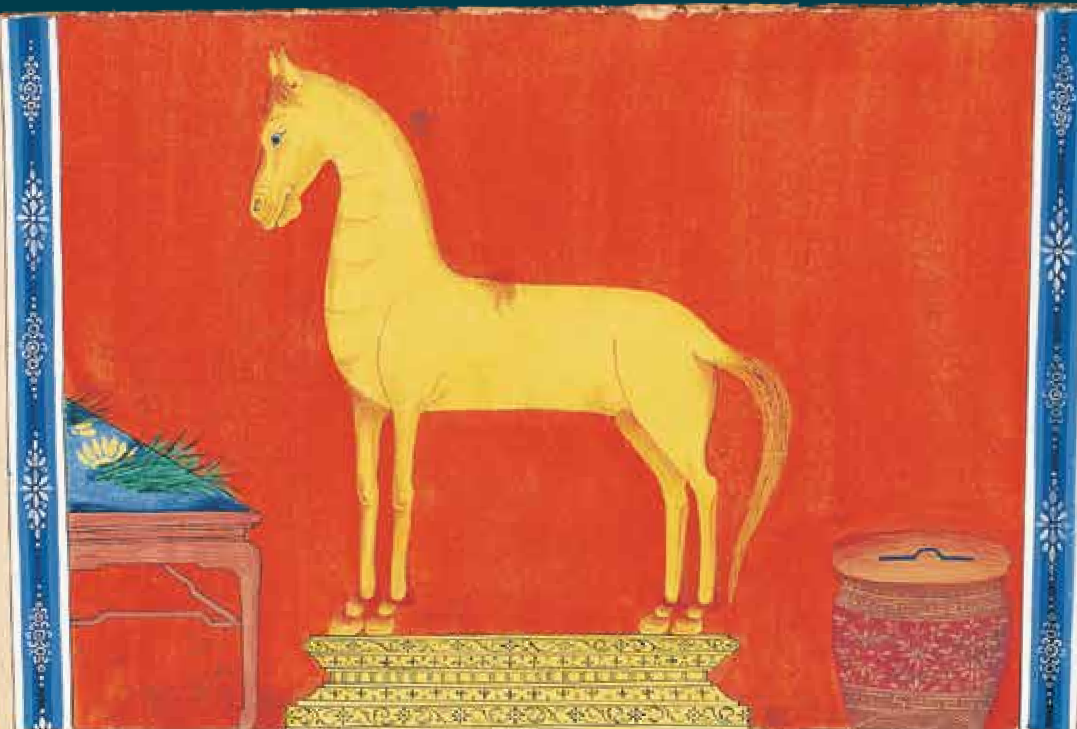

๏กายแสดขาวผ่านทั้ง กายา จัตุบาทศรีขาวปรา กฎห้าว
ผมแปรงและหางอา หฝ่องขาวแฮ ปราบฆ่าศึกทุกก้าว เดชฟุ้งไชยชม ฯะ๏ะ
๏พาหะนะอัศวราชถ้วน สิบแสดง จะกล่าวม้าใดแถลง สิบห้า
มีเดชร่านเริงแรง เรวรวด คุณลักษณ์ศักดิเลิศหล้า คู่ด้วยมนตรี ฯะ๏ะ

ม้ามงคล "สีแสดขาวผ่าน" กายสีแสด ผม แปรงคอ หาง เท้า และอก ขาว

ตำราม้า หรือ **ตำราอัศวลักษณ์**

ม้าเป็นยุทธพาหนะสำคัญอีกประเภทหนึ่งของกองทัพโบราณ และเป็นพาหนะประกอบบารมีของพระจักรพรรดิราช ดังนั้นพระมหากษัตริย์และบุคคลชั้นสูงจึงต้องเสาะแสวงหาม้าที่มีลักษณะดีมาใช้ในกิจการต่างๆ หน่วยราชการของไทยสมัยโบราณมี “กรมม้าหลวง” หรือ “กรมอัศวราช” ทั้งมีตำราสำหรับพิจารณาลักษณะม้าและตำรายารักษาม้าเมื่อมีอาการเจ็บป่วย คุณลักษณะของม้าที่กล่าวไว้ในตำรา เช่น “หางฝัง หลังเด้ง” ตระกูลของม้า **วลาหก สินธพ** และ**อาชาไนย** ซึ่งประกอบด้วยสีกายและลักษณะอื่นๆ รูปทรงของม้าในตำราม้าฉบับหลวงมีลักษณะใกล้เคียงกันต่างกันเพียงสีกายเช่นเดียวกับตำราช้าง

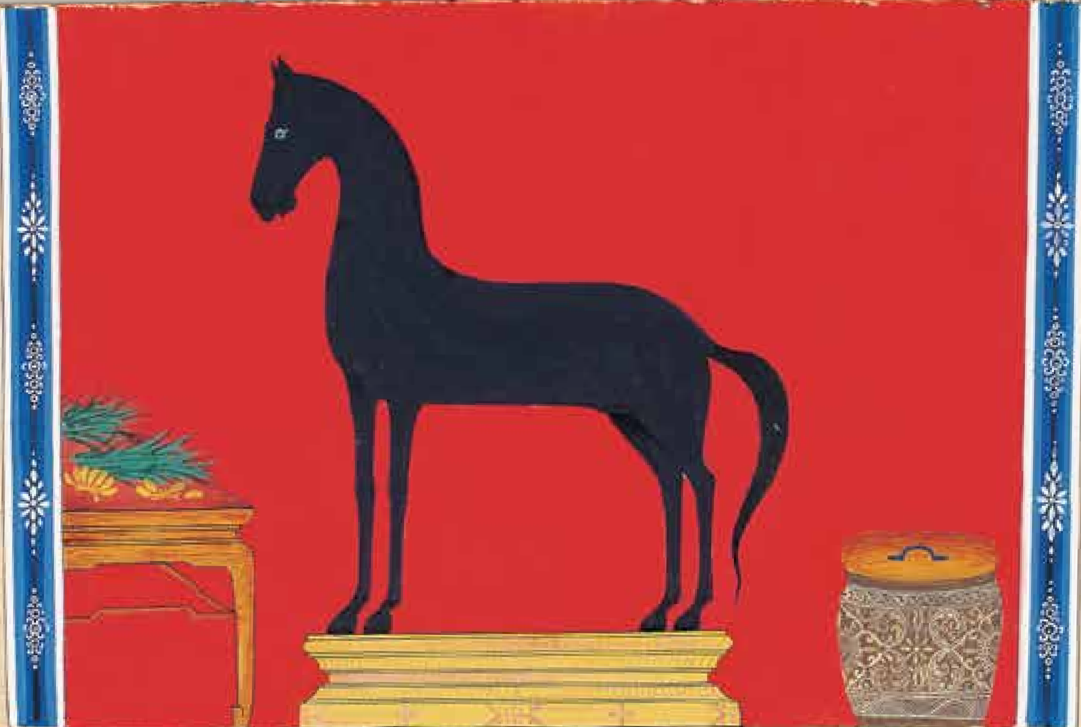
๏ ศรีผนกลมะพร้าว นาลิเกอ่อนนา
รูปร่างหย่างม้าเท เวศแท้
กำลังมหิทธิเค หยิ่ง
ปกบฆ่าศึกพังแพ้ พ่ายค้ายคะนองหาญ ฯะ๏ะ

ม้ามงคล "สีผลมะพร้าวนาพิเกอ่อน" จากสมุดภาพตำราม้า

๏ ศรีแดงแสงสรคทั้ง กายา
ประกอบศุภลักขณา ยิ่งไซ้
ขนเทาเลี่ยนแซมปรา กฏยิ่งมากแฮ
โดยนิยมเพศให้ ก่อเกื้อรักษ ฯ

ม้ามงคล "ม้าแดงสดแซมเทา"

๏งามสัรพเสาวภาคยพร้อม อินทรีย คำทั่วกายพาชี ใช่ชั้

ศุภลักษณเอี่ยมหาญมี แรงเรี่ยว เรวรวดทรหดกล้า อาจแกล้วกลางสมร ฯ

๏ยี่สิบหกมิ่งม้า เสรจแสดง จกล่าวจักวาแถลง หกม้า

โดยในยนิยมแผง ประคยัก ให้สืบสำหรับหล้า แหล่งรัตเขษม ๚ะ๏

ม้ามงคล *“สีดำปลอด”*

๏ เปรียบศรีเสวตรแห่งชั้น นกกเรียน
ผมและหางามเสถียร ดั่งนี้
รูปทรงดั่งแมนเขียน ลออเอี่ยม
โดยกล่าวตำราชี้ ชติม้ามีตระกูล ฯะ๏

ม้ามงคล "สีนกกระเรียน"

สมุดภาพตำราแมวสมัยรัตนโกสินทร์

ตำราแมว

แมวเป็นสัตว์ที่คนไทยนิยมเลี้ยงมาช้านานและมีตำราสำหรับพิจารณาลักษณะแมวทั้งดีและร้าย แมวลักษณะดีที่ควรเลี้ยงมี ๑๗ ชนิด เช่น **วิลาส** ตัวสีดำ หน้าผากแต้มด่างขาว หูและเท้าทั้ง ๔ ขาว มีแนวสีขาวพาดกลางหลังยาวตลอดถึงปลายหาง และมีแนวสีขาวเป็นเส้นตรงจากคางยาวไปตามท้อง **นิลรัตน์** สีดำปลอด ฟันดำ ตาดำ เล็บดำ ลิ้นดำ **ศุภลักษณ์**หรือทองแดง ตัว เล็บ ลิ้นสีทองแดง หนวดสีขาว ฯลฯ ส่วนแมวที่มีลักษณะร้าย ได้แก่ ตัวขาวปลอด ตาสีแดง ๑ ลายเสือ ๑ ขนหยาบ หางขอด หางคด ๑ กินลูกตัวเอง ๑ หลบซ่อนไม่สู้หน้าผู้คน ๑

ตำราแมวหรือองค์ความรู้เกี่ยวกับการดูลักษณะแมว น่าจะเป็นสิ่งที่รู้จักกว้างขวางในสังคมไทยโบราณ ซึ่งแม้จะพบตำราดังกล่าวหลายเล่ม เช่น ตำราแมวฉบับของวัดอนงคาราม ตำราแมวฉบับหอสมุดแห่งชาติ แต่เนื้อหาที่กล่าวในตำราเหมือนกัน

แมวศุภลักษณ์ หรือแมวมงคล จากสมุดภาพตำราแมวสมัยรัตนโกสินทร์

แมวศุภลักษณ์ หรือแมวมงคล จากสมุดภาพตำราแมวสมัยรัตนโกสินทร์

พระอิศวรและพระอุมาทรงจระเข้

ตำราเทวรูป

นอกจากความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว สังคมไทยยังมีคติความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิพราหมณ์ จึงมีการสร้างเทวรูปปางต่างๆ สำหรับบูชาในพิธีกรรม เช่น เทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ สำหรับตั้งบูชาในพระราชพิธีตรียัมปวายและตรีปวาย เทวรูปพระคเณศและพระเทวกรรมในพระราชพิธีคเชนทรัศวสนานหรือพิธีคชกรรม เทวรูปที่สร้างขึ้นแสดงอิริยาบถต่างๆ ตามที่ปรากฏในตำนาน การสร้างเทวรูปนิยมหล่อด้วยโลหะหรือจำหลักศิลาให้เป็นถาวรวัตถุ ช่างผู้สร้างมีองค์ความรู้เฉพาะด้านเกี่ยวกับการหล่อและการจำหลัก แต่ไม่เชี่ยวชาญในด้านประติมานวิทยา จึงต้องมี "ตำราเทวรูป" เป็นแบบอย่างสำหรับนำไปสร้างเทวรูป

ตำราเทวรูปเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้าน พบเอกสารสมุดไทยฉบับหลวงเพียงไม่กี่ฉบับซึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ

พระนารายณ์และพระลักษมีประทับโตนาคราช

พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ พระอินทร์เป่าสังข์

พระลักษมี พระมเหศวรี และพระอุมาภควดี

พระฤษีสุขวัฒน์ และพระฤษีกไลยโกฏิ

พระอุมามเหศวร และพระนารายณ์

พระอิศวร พระอุมาภควดี พระมหาไชยทรงปลากราย พระหัตถ์ซ้ายถือรวงข้าว

พระนารายณ์ทรงบาศปราบช้างเอกทันต์ และพระอุมาปราบจระเข้

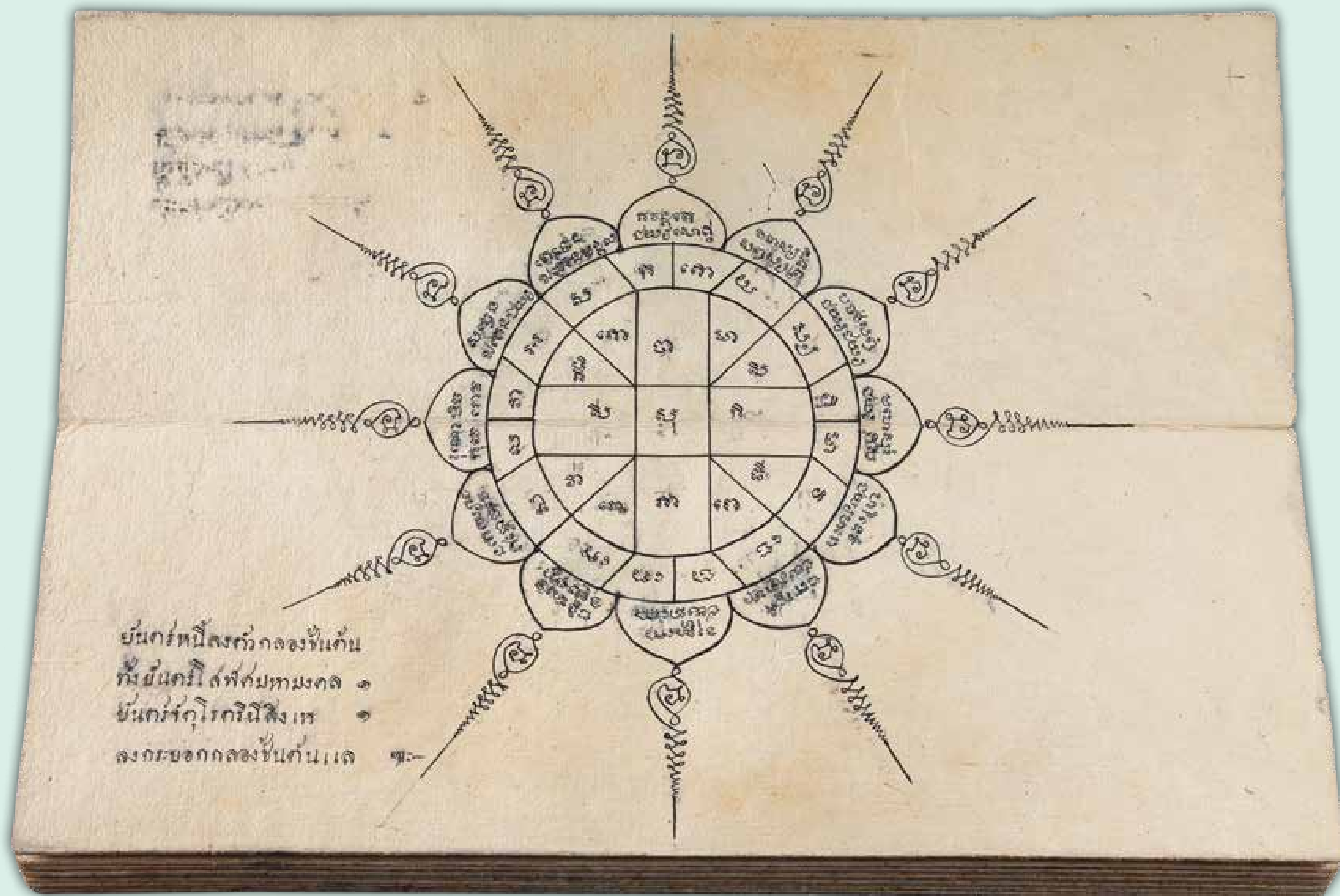
ตำรายันต์แบบต่างๆ

ตำราเลขยันต์

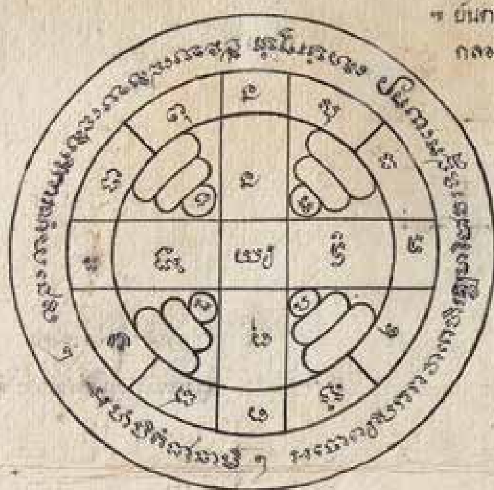
ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถาและอักขรเลขยันต์มีอยู่ทั่วไปในชนทุกชาติทุกภาษา ชาวไทยมีตำราเกี่ยวกับเวทมนตร์และอักขรเลขยันต์เป็นจำนวนมาก ปรากฏต้นฉบับเอกสารสมุดไทยทั้งในพระนครและหัวเมือง ตำราดังกล่าวที่พบในชุมชนภาคกลางส่วนหนึ่งเป็นรูปยันต์แบบต่างๆ เขียนตัวอักขระด้วยอักษรขอม ข้อความที่บรรจุลงในยันต์เป็นบทมนตร์ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ เช่น บทสรรเสริญพุทธคุณหรือนวหรคุณ **อ สํ วิ สุ โล ปุ ส พุ ภ** ซึ่งเป็นอักษรย่อของแต่ละวรรคในบทสรรเสริญพุทธคุณ บทอิติปิโส และบทกรณียเมตตสูตร เป็นต้น

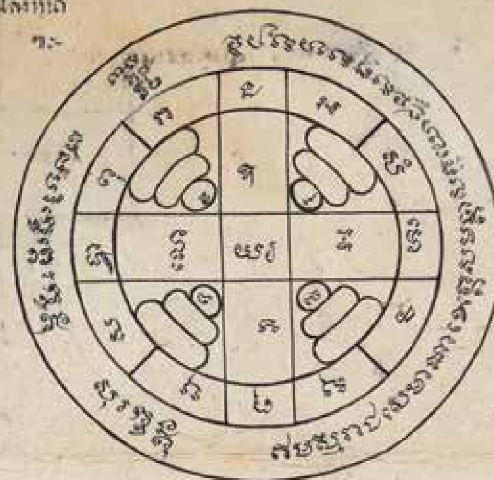
คติความเชื่อเกี่ยวกับอักขรเลขยันต์นอกจากจะแพร่หลายในหมู่ราษฎรแล้ว ราชสำนักสยามทั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ยังให้ความสำคัญกับเรื่องดังกล่าวด้วย ดังจะเห็นได้จากเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ฉัตรผ้าขาว พระเกาวพ่าห์ พระเสมาธิปัตย์ และพระฉัตรไชย สำหรับประกอบการพระราชพิธีสำคัญซึ่งต้องลงอักขรเลขยันต์ด้วยเส้นทอง สังคมไทยเชื่อว่าอักขรเลขยันต์ต่างๆ นอกจากจะเป็นเครื่องป้องกันอันตรายและทำให้ประสบสัมฤทธิผลแล้ว บางชนิดยังอำนวยสวัสดิมงคลแก่ผู้เป็นเจ้าของด้วย

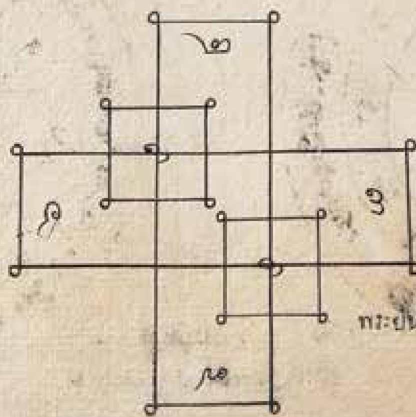

ยันต์อัคคีพินาศ จากตำรายันต์

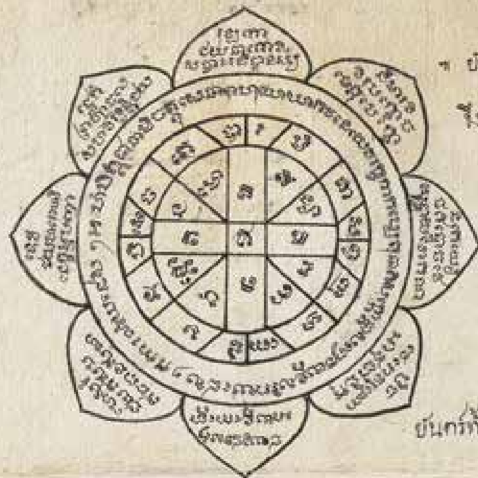
ยันต์อัคคีพินาศ ยันต์โสฬสมหามงคล และยันต์จตุโรตรีนิสิงเห

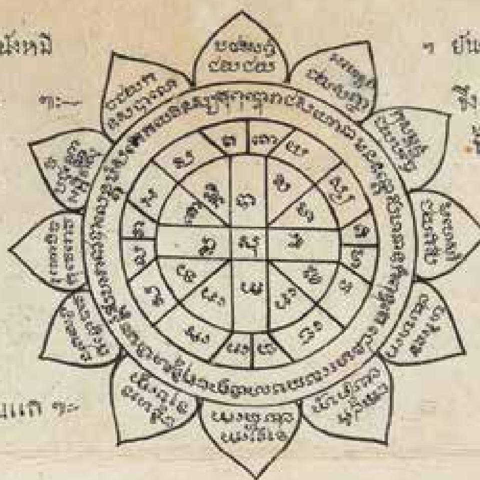

ยันต์ลงหนังกระบือหน้ากลอง "ย่ำพระสุริย์ศรี"

ยันต์สำหรับลงหน้ากลองที่ขึ้นด้วยหนังหมีและหนังเสือ

ตำราพิจารณาโรค "ลำบองราหู" ที่เกิดในทารกรวมอยู่ในตำราแม่ซื้อ

ตำราพรหมชาติและตำราแม่ซื้อ

ตำราพรหมชาติเป็นส่วนหนึ่งของตำราโหราศาสตร์ เนื้อหาเป็นการทำนายอนาคตของบุคคลตามวันเดือนปีเกิด และระบุรายละเอียดคุณลักษณะของผู้ที่เกิดในปี เดือน และวันต่างๆ เช่น คนเกิดปีมะแม สัตว์ประจำปีเกิดคือ แพะ ธาตุประจำปีเกิดคือ ธาตุทอง มิ่งขวัญอยู่ต้นกอไผ่ป่า ตำราพรหมชาติที่บันทึกลงในสมุดไทยโบราณมีอยู่หลายฉบับ บางเล่มมีภาพจิตรกรรมสวยงามซึ่งภาพเหล่านี้สะท้อนถึงวัฒนธรรมความเชื่อของชนชาติไทยได้อย่างกระจ่างชัดเจน

ตำราแม่ซื้อ ตามคติของชาวไทยโบราณเชื่อว่า แม่ซื้อคือแม่ของเด็กที่มาเกิดเป็นมนุษย์ เมื่อเด็กแรกเกิดมีอายุครบ ๓ วันต้องทำพิธีซื้อเด็กจากแม่ที่เป็นผีให้มาเป็นลูกของคนโดยสมบูรณ์ แม่ซื้อเป็นอมนุษย์ผู้หญิงมีทั้งหมด ๗ ตน มีหน้าตาเป็นสัตว์ตามพาหนะของเทวดาประจำวันที่เด็กเกิด คือ

แม่ซื้อประจำวันอาทิตย์	หน้าเป็นราชสีห์
แม่ซื้อประจำวันจันทร์	หน้าเป็นม้า
แม่ซื้อประจำวันอังคาร	หน้าเป็นควาย
แม่ซื้อประจำวันพุธ	หน้าเป็นช้าง
แม่ซื้อประจำวันพฤหัสบดี	หน้าเป็นกวาง
แม่ซื้อประจำวันศุกร์	หน้าเป็นวัว
แม่ซื้อประจำวันเสาร์	หน้าเป็นเสือ

ในสมัยโบราณต้องแขวนยันต์รูปแม่ซื้อไว้ที่เปลเด็ก เพื่อเตือนให้แม่ซื้อรู้ว่ามนุษย์ได้ซื้อขาดเด็กมาแล้ว แม่ซื้อจะได้ไม่มารบกวนอีก ดังนั้นในตำราแม่ซื้อจึงมักเขียนรูปแม่ซื้อไว้เป็นตัวอย่างด้วย

๏ สิทธิการิยะ จะกล่าวลักษณะรูปแม่ซื้อประจำรูปกุมารอันคลอดจากครรภมาตา ในวันอาทิตย์ข้าง ขึ้น แรม ถ้าข้างขึ้นแม่ทรงตั้งเหนือสะดือ ถ้าข้างแรมแม่ทรงตั้งใต้สะดือเปนกำหนด แม่ซื้อชื่อวิจิตรนาวันประจำอยู่ในอู่และเปล ถ้าไข้ลงให้กุมารนั้นเปนไปต่างต่าง คือให้เจบ เนื้อตัว กิน เต้านม มิได้ ให้แพทย์ทั้งหลาย

ตำราแม่ซื้อ แสดงภาพแม่ซื้อเด็กเกิดวันอาทิตย์

๏ สิทธิกาวิยะ จะกล่าวลักษณะรูปแม่ซื้อประจำรูปกุมารอันคลอดจากครรภมาตา
ในวันอังคารเปนข้าง ขึ้น แรม ถ้าข้างขึ้นแม่ทรางตั้งเหนือสดือ ถ้าข้างแรมตั้งใต้สดือเปน
กำหนด แม่ซื้อชื่อยักษบริสุทธิ ประจำอยู่ในตัวกุมาร ถ้าไร้ลงให้กุมารนั้นเปน
ไปต่างต่าง คือมิให้กินเข้าแลนมได้ให้หลับตาปิดตัวถอนใจใหญ่ ให้แพทยทัง

ตำราแม่ซื้อ แสดงภาพแม่ซื้อเด็กเกิดวันอังคาร

ตำราแม่ซื้อ แสดงภาพแม่ซื้อเด็กเกิดวันพุธ

ท่ารำ "พระรถโยนสาร" จากสมุดภาพตำราราำสมัยรัชกาลที่ ๑

ตำราราำและตำราภาพจับ

ตำราราำ การฟ้อนรำขับร้องและบรรเลงดนตรีเป็นประณีตศิลป์ชั้นสูงอย่างหนึ่ง ซึ่งศิลปะแขนงดังกล่าวมีแบบแผนในการฝึกฝนและการสืบทอด ท่ารำที่ครูบาอาจารย์ทางนาฏศิลป์สมัยโบราณประดิษฐ์ขึ้นมีท่วงท่าและชื่อเรียกต่างๆ กัน เช่น ท่าสอดสร้อยมาลา ท่าพระรถโยนสาร ท่าพรหมสี่หน้า เป็นต้น ท่ารำและชื่อท่ารำเหล่านี้น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ศิลปะด้านนาฏศิลป์ที่เคยเป็นมหรสพในราชสำนักพลัดพรายเสื่อมถอยลงเป็นอันมาก ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีการฟื้นฟูขนานใหญ่ มีการจดบันทึกเป็น "ตำราราำ" พร้อมทั้งวาดเส้นระบายสีท่ารำต่างๆ ไว้เป็นแบบแผน สมุดภาพตำราราำฉบับหลวงที่นำมาเป็นตัวอย่างในหนังสือนี้ พิจารณาจากรูปแบบทางศิลปะแล้ว สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑

ตำราภาพจับ "พระ-ยักษ์"

ตำราภาพจับ ภาพจับเป็นภาพแสดงการต่อสู้หรือการไล่จับกันในระยะประชิดตัว ซึ่งแต่ละตอนมีท่วงท่าเป็นแบบแผนแตกต่างกันไป รูปแบบของภาพจับที่งดงามปรากฏอยู่ในหนังใหญ่ซึ่งเป็นมหรสพสำคัญของชาติที่เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ท่วงท่าการจับในลักษณะของ “ภาพจับ” มีการบันทึกไว้เป็นแบบแผนทั้งในรูปของจิตรกรรมฝาผนังและสมุดภาพ ได้แก่ จิตรกรรมตำราภาพจับหอพระไตรปิฎกพระตำหนักวาสุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ภาพจับเรื่องรามเกียรติ์ในกรอบเหนือประตูหน้าต่างพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม และสมุดภาพตำราภาพจับซึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ตำราภาพจับฉบับนี้เป็น “ฉบับหลวง” เขียนขึ้นโดยจิตรกรฝีมือสูงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาพจับ "พระ-ยักษ์" ในท่วงท่าต่างๆ

ภาพจับ "พระ-ยักษ์" ในท่วงท่าต่างๆ

หนังสือสวดสมัยอยุธยา เขียนภาพเรื่องโสวัต

ภาพแสดงวัฒนธรรมด้านอื่นๆ และวิถีธรรมชาติ

นอกจากสมุดภาพที่อยู่ในลักษณะของ “ตำรา” และองค์ความรู้ต่างๆ แล้ว จิตรกรยังนิยมวาดภาพที่ไม่เกี่ยวกับเนื้อหาที่ปรากฏในเล่มสมุดในลักษณะของ “ภาพคั่น” เช่น

- **ภาพจากนิทานพื้นบ้าน** เช่น นิทานเรื่องโสวัต นิทานเรื่องมโนห์รา ซึ่งเป็นเรื่องที่สังคมไทยสมัยอยุธยาตอนปลายรู้จักอย่างแพร่หลาย ดังตัวอย่างสมุดภาพหนังสือสวดของวัดสุวรรณภูมิ จังหวัดสุพรรณบุรี

- **ภาพภิกษุปลงอสุภกัมมัฏฐาน** การปลงอสุภกัมมัฏฐานเป็นวิธีพิจารณาสภาวธรรมที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในสมัยโบราณถือเป็นสมณกิจอย่างหนึ่ง

- **ภาพพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม** เป็นภาพพระสงฆ์สวดธรรมในงานศพ พบเป็นจำนวนมากในหนังสือสวด รายละเอียดในภาพประเภทนี้ส่วนหนึ่งบันทึกวิถีวัฒนธรรมไทยในสมัยที่เขียนภาพดังกล่าวไว้ด้วย เช่น รูปทรงของตาลปัตรหรือพัชนีที่พระถือ สิ่งของสำหรับถวายพระขณะที่สวด

- **ภาพเครื่องตั้งหรือโต๊ะบูชา** แสดงถึงวิธีการจัดโต๊ะบูชาที่นิยมกันในสมัยนั้น

- **ภาพธรรมชาติและพรรณพฤกษา** ภาพคั่นลักษณะดังกล่าวมักเขียนเป็นป่าเขา มีสัตว์ต่างๆ อยู่ในภาพ บางแห่งเขียนเป็นภาพบุปผชาติและพรรณพฤกษาในลักษณะของการเขียนภาพถวายเป็นพุทธบูชา

หนังสือสมุดไทยเป็นบันทึกองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชาติหลากหลายสาขา ปัจจุบันหนังสือดังกล่าวอยู่ในลักษณะของ “เอกสารโบราณ” ซึ่งส่วนมากบันทึกด้วยอักษรและอักขรวิธีโบราณทำให้เข้าถึงและเข้าใจได้ยากและนับวันสิ่งเหล่านี้จะยิ่งเหินห่างจากชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนออกไปทุกขณะ

เรื่องโสวัต ตอนท้าวโสวัตลอบเข้าเมืองยักษ์

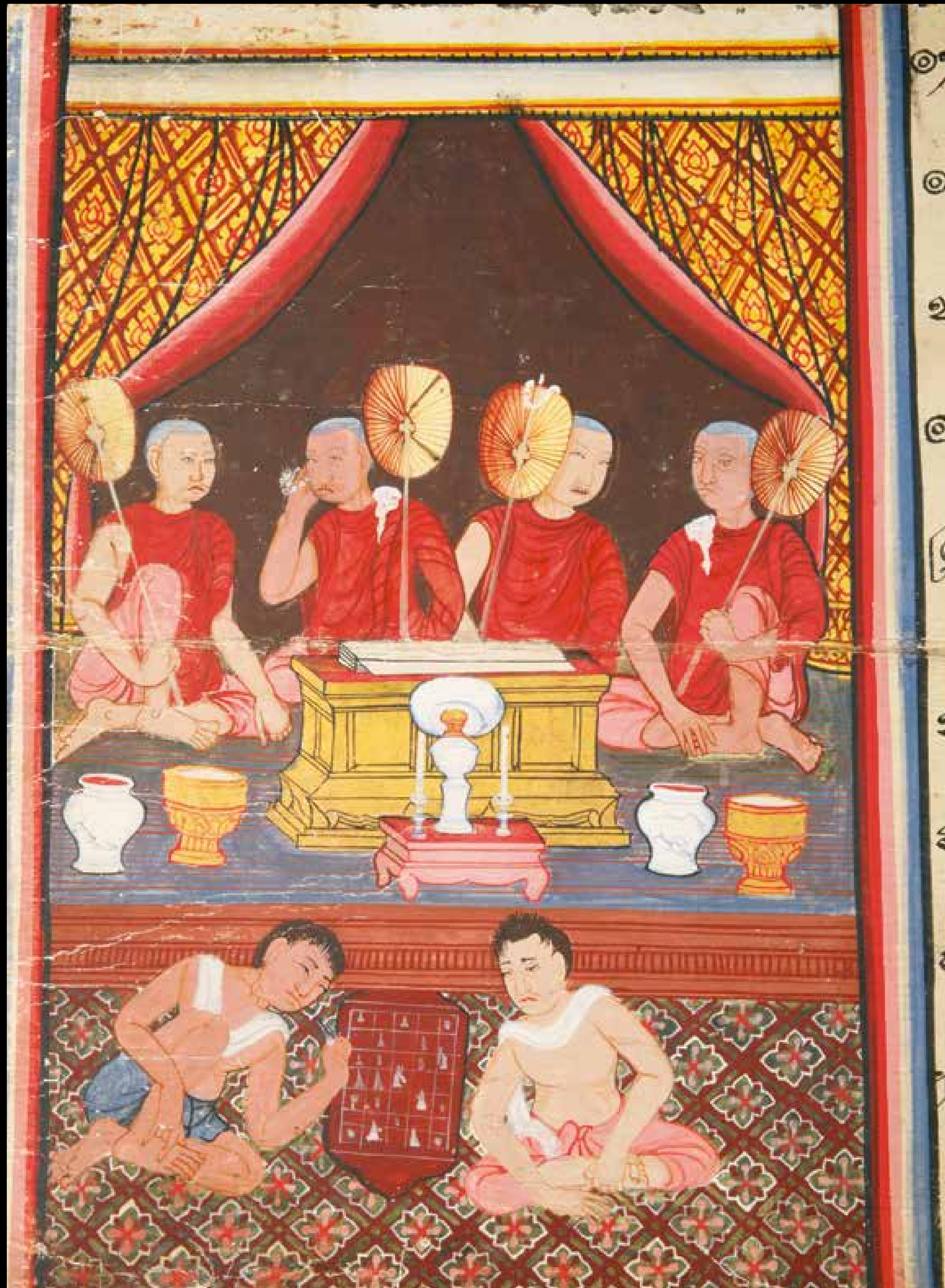
เรื่องโสวัต ตอนนางประทุมถูกงูกัดหมดสติ

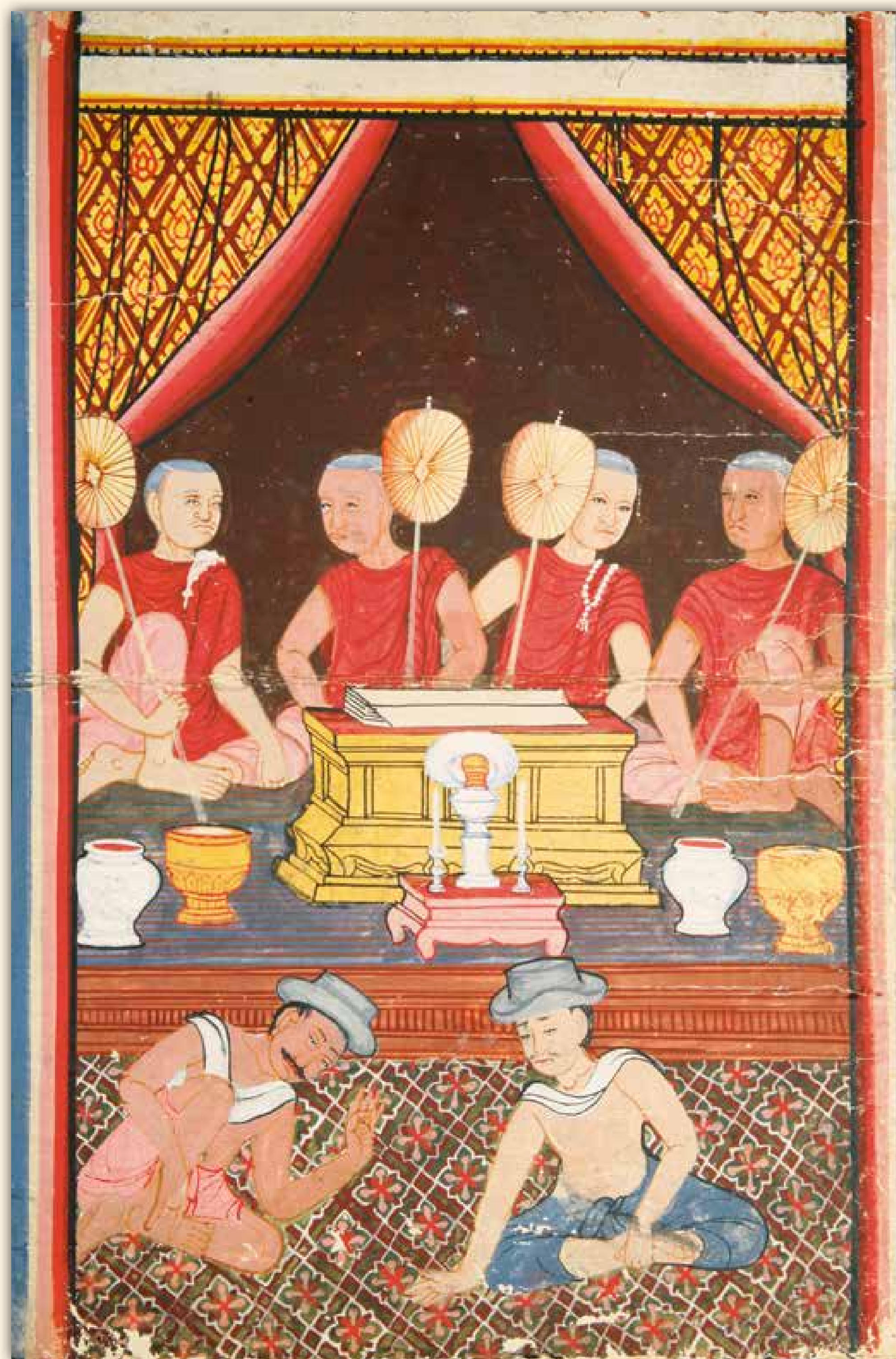
เรื่องพระสุธนมโนห์รา ตอนพรานบุญใช้บ่วงจับนางมโนห์รา

เรื่องพระสุธนมโนห์รา ตอนพระสุธนตามนางมโนห์ราไปถึงป่าหิมพานต์

ภาพแสดงการสวดพระมาลัยในงานศพ มีชาวบ้านเล่นหมากรุกเป็นเพื่อนศพ

ชาวบ้านเล่นการพนันเป็นเพื่อนศพ

เครื่องโต๊ะบูชา ประกอบด้วยฉากลับแล แจกัน เชิงเทียน กระถางธูป ฯลฯ ลายครามและเขียนสี

เครื่องโต๊ะบูชา เป็นที่นิยมของสังคมชั้นสูงตามพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๕

ภาพวิถีชีวิตชาวบ้านสมัยอยุธยา จากหนังสือสวดพระอภิธรรมย่อ

สมุดไทยขาวและสมุดไทยดำบันทึกสรรพตำราไทย

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. ๒๕๔๒. **สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑ - ๒.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒)

__________ . ๒๕๔๕. **คำฉันท์ดุษฎีสังเวย คำฉันท์กล่อมช้าง ครั้งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรมประยูร.** กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส โพรดักส์.

__________ . ๒๕๔๙. **ชาดกและพุทธประวัติจากตู้ลายรดน้ำ.** กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗).

__________ . ๒๕๕๑. **วิชาอาชีพชาวสยาม จากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. ๑๐๙ - ๑๑๐.** กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส โพรดักส์.

__________ . ๒๕๕๔. **วิชาอาชีพชาวสยาม จากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. ๑๐๘ - ๑๑๓.** กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส โพรดักส์.

คำให้การขุนหลวงหาวัด. ๒๕๔๙. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี : โครงการเลือกสรรหนังสือ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

จิตร ภูมิศักดิ์. ๒๕๒๒. **ภาษาและนิรุกติศาสตร์.** กรุงเทพฯ : ดวงกมล.

ไตรภูมิพระร่วง. ๒๔๕๕. ม.ป.ท. (พิมพ์แจกในงานพระเมรุ พระเจ้าบรมวงษ์เธอ พระองค์เจ้าประสานศรีใส พระองค์เจ้าประไพศรีสอาด ร.ศ. ๑๓๑)

พระยากสิการบัญชา. ๒๔๗๗. **ปาฐกถาเรื่องการทำกระดาษข่อย.** พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ. (พิมพ์แจกในการฌาปนกิจศพนางอภิรักษอำพรสถาน (พวง เสมรสุนทร) ณ เมรุวัดอมรินทราราม (วัดบางว้า) วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๗)

พระยาธรรมปรีชา. ๒๕๒๑. **ไตรภูมิโลกวินิจฉัย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. ม.ป.ท. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายทองสุก กาญจนพันธ์)

ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๑๙. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นกรมการปกครอง

สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล. ๒๕๕๗. **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี : ศรีปัญญา.

สมุดไทย : บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม
กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์ เดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๕๖๓ จำนวน ๓,๕๐๐ เล่ม

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ
National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

สมุดไทย : บันทึกภูมิปัญญาและวัฒนธรรมสยาม.-- กรุงเทพฯ : กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๖๓.
๒๕๒ หน้า.
๑.ภูมิปัญญาชาวบ้าน ๒. วัฒนธรรมไทย ๓. ไทย I. ชื่อเรื่อง.
เลขหมู่หนังสือ 306.09593
ISBN 978-616-543-642-7

ที่ปรึกษา

นายชาย นครชัย	อธิบดีกรมส่งเสริมวัฒนธรรม
นางสาวอัจฉราพร พงษ์ฉวี	รองอธิบดีกรมส่งเสริมวัฒนธรรม
นายชัยพล สุขเอี่ยม	รองอธิบดีกรมส่งเสริมวัฒนธรรม
นางสาววราพรรณ ชัยชนะศิริ	ผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมศึกษา

บรรณาธิการ

นายบุญเตือน ศรีวรพจน์	กรรมการส่งเสริมและรักษามรดกภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรม

กองบรรณาธิการ

นางสุกัญญา เย็นสุข	นางสาวชนาภรณ์ แสวงทรัพย์	นางสาวสุมาลี เจียมจังหรีด
นายชาคริต สิทธิฤทธิ์	นางสาวณุพิณ นันทเกียรติ	นางสมฤดี ไชยสุกุมาร
นางสาวอรุณี จีรพรบัณฑิต	นายณัฐดนัย ใจมั่น	นายธนวัฒน์ ณ น่าน
นายนาราทร อรภักดี	นางสาวทิพพวรรณ บุญส่งเจริญ	นางสาวชนิดา สีหามาตย์
นายพิทักษ์พงศ์ เก้าเอี้ยน		

บรรณาธิการภาพ

นายสิงห์คม บริสุทธิ์

ภาพประกอบ

นายฤทธี รัตนประทีป

ผู้รับผิดชอบ

กลุ่มสงวนรักษามรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม สถาบันวัฒนธรรมศึกษา กรมส่งเสริมวัฒนธรรม
โทร. ๐ ๒๒๔๗ ๐๐๑๓ ต่อ ๑๓๑๒ - ๔ โทรสาร ๐ ๒๖๔๕ ๓๐๖๑
เว็บไซต์ http://ich.culture.go.th
เฟซบุ๊ค www.facebook.com/ichthailand
อีเมล์ safeguard.ich@gmail.com

พิมพ์ที่

ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม
๑๔ ถนนเทียมร่วมมิตร เขตห้วยขวาง กรุงเทพฯ ๑๐๓๑๐
โทรศัพท์ ๐ ๒๒๔๗ ๐๐๑๓

